

Σέ ποιά σημείο βρίσκεται σήμερα
τό οικολογικό κίνημα; Ποιές είναι
οι σχέσεις ανάμεσα στά ζητήματα
πού θέτει καί στά ευρύτερα κοινωνικά
καί πολιτικά προβλήματα τῆς ἐποχῆς μας;
Ὁ ἀγώνας ἐναντία στόν ἀφανισμό
τῆς φύσης μπορεῖ, μήπως, νά χωριστεῖ
ἀπό τόν ἀγώνα γιά ἕνα ριζικό
μετασχηματισμό τῆς κοινωνίας
καί τῆς κουλτούρας;

Ποιά είναι σήμερα ἡ στάση τῶν ἀνθρώπων
ἀπέναντι στόν κατεστημένο τρόπο ζωῆς
καί στήν κρίση του; Τά ζητήματα αὐτά
μπαίνουν τώρα ἐπιτακτικά στό οικολογικό
κίνημα σ' ὅλες τίς χῶρες.

Μέ πρωτοβουλία διαφόρων ομάδων καί
ἀγωνιστῶν, πολλές ἑκατοντάδες άτομα
συγκεντρώθηκαν γιά νά τά συζητήσουν
στή Louvain-la-Neuve (Βέλγιο)
τόν Φεβρουάριο τοῦ 1980.

Ὁ τόμος αὐτός περιέχει τά πρακτικά
τῶν εἰσηγήσεων τοῦ Κορνήλιου Καστοριάδη
καί τοῦ Daniel Cohn-Bendit,
καί τῶν ζωνῶν καί μεστῶν συζητήσεων
πού τίς ἀκολούθησαν.

ΚΟΡΝΗΛΙΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗΣ

ΝΤΑΝΙΕΛ ΚΟΝ-ΜΠΕΝΤΙΤ

ΑΠΟ ΤΗΝ ΟΙΚΟΛΟΓΙΑ ΣΤΗΝ ΑΥΤΟΝΟΜΙΑ

ΑΠΟ ΤΗΝ ΟΙΚΟΛΟΓΙΑ

ΣΤΗΝ ΑΥΤΟΝΟΜΙΑ

ΚΟΡΝΗΛΙΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗΣ
ΝΤΑΝΙΕΛ ΚΟΝ-ΜΠΕΝΤΙΤ

0 K14 1318 ISBN 960-04-0770-3

Ο Κορνήλιος Καστοριάδης γεννήθηκε τό 1922 καί πέθανε τό 1997. Σπούδασε νομικά, οικονομία καί φιλοσοφία στήν Άθήνα. Στή διάρκεια τῆς Κατοχῆς συγκροτεῖ μιά ομάδα πού ἀντιτάσσεται στή «σωβινιστική» πολιτική τοῦ ΚΚΕ, ὕστερα προσχωρεῖ στήν τροτσκιστική ὀργάνωση πού καθοδηγεῖ ὁ Σπύρος Στίνας. Ἐφτάσε στή Γαλλία τό 1945 καί σχηματίζει, μέσα στό γαλλικό Διεθνιστικό ΚΚ μαζί μέ τόν C. Lefort, μιά τάση πού ξεκόβει μέ τόν τροτσκισμό τό 1948 καί γίνεται ἡ ομάδα Σοσιαλισμός ἢ βαρβαρότητα. Συντάκτης τῶν βασικῶν κειμένων πού καθορίζουν τόν προσανατολισμό καί τίς ιδέες αὐτῆς τῆς ομάδας καί τοῦ ὁμώνυμου περιοδικοῦ, πού διευθύνει ὡς τή διάλυσή τους τό 1966. Τά γραφτά του τῆς περιόδου αὐτῆς, μέ τήν προσθήκη πολλῶν ἀνέκδοτων, ἐκδίδονται τώρα στή συλλογή 10/18. Τόν Ἰούνιο τοῦ 1968 δημοσίεψε, μαζί μέ τούς E. Morin καί C. Lefort, τή μελέτη *Μάης τοῦ 1968: τό Ρῆγμα* (ἐκδόσεις Fayard). *Ἡ φαντασιακή θέσμιση τῆς κοινωνίας* (1975) καί *Τά σταυροδρόμια τοῦ λαβυρίνθου* (1978) ἐκδόθηκαν ἀπό τό Seuil. *Ἡ φαντασιακή θέσμιση τῆς κοινωνίας* ἐκδόθηκε καί κυκλοφορεῖ στά ἑλληνικά ἀπό τίς ἐκδόσεις Κέδρος. Ὁ Κ. Καστοριάδης ἦταν μέλος τῆς συντακτικῆς ἐπιτροπῆς τοῦ *Textures* καί ὕστερα τοῦ *Libre*, στά ὁποῖα δημοσίεψε πολλά κείμενά του, ὅπως ἐπίσης καί στό *CFDT Aujourd'hui* καί στό *Esprit*.

ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΚΑΙΡΟΥ ΜΑΣ

ΚΟΡΝΗΛΙΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗΣ
ΝΤΑΝΙΕΛ ΚΟΝ-ΜΠΕΝΤΙΤ
καί τό κοινό τῆς Louvain-la-Neuve

ΑΠΟ ΤΗΝ ΟΙΚΟΛΟΓΙΑ ΣΤΗΝ ΑΥΤΟΝΟΜΙΑ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
ΑΛΚΗΣ ΣΤΑΥΡΟΥ

ΘΕΩΡΗΣΗ
ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΡΗΤΙΚΟΣ

ΚΕΔΡΟΣ

Μετάφραση, Άλκης Σταύρου
Θεώρηση τής μετάφρασης, Γιάννης Κρητικός
Τεχνική Έπιμέλεια, Άλκης Σταύρου

Φωτοστοιχειοθεσία, «Φωτοκύνταρο, ΕΠΕ», Ύμηττού 219, τηλ. 75.16.333
Έκτύπωση Όφσσετ, «Άθανασόπουλος - Παπαδάμης - Ζαχαρόπουλος»,
Έμμ. Μπενάκη 76, Τηλ. 36.22.928
Αύγουστος 1981

ISBN 960-04-0770-3

Τίτλος του πρωτότυπου:
Cornelius Castoriadis, Daniel Cohn-Bendit et le Public de Louvain-la-Neuve,
«De l'écologie à l'autonomie», Editions du Seuil, Paris, 1981

© Copyright by Editions du Seuil, 1981
© Copyright για τήν έκδοση στα έλληνικά, Έκδόσεις Κέδρος, Α.Ε., 1981
www.kedros.gr
e-mail: books@kedros.gr

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Τό κείμενο πού παρουσιάζουμε στόν άναγνώστη είναι ή μεταγραφή τών μαγνητοταινιών από μιά συζήτηση πού έγινε στίς 27 Φεβρουαρίου 1980 στή Louvain-la-Neuve του Βελγίου. Τήν πρωτοβουλία για τήν όργάνωση αὐτῆς τῆς συζήτησης καί τή δουλειά για τήν προετοιμασία της, τίς είχε αναλάβει μιά ομάδα ανθρώπων μέ πολύ διαφορετικούς όρίζοντες. Οί εισηγητικές όμιλίες στό θέμα πού είχε όριστεί – Άντιπυρηνικός άγώνας, οικολογία καί πολιτική – έγιναν από τόν Κορνήλιο Καστοριάδη καί τόν Ντανιέλ Κόν-Μπέντιτ. Η συμμετοχή στή συζήτηση (κάπου όχτακόσια άτομα) ξεπέρασε πολύ τίς προβλέψεις καί τίς έλπιδες τών όργανωτῶν.

Τό ύλικό πού δίνουμε σήμερα στή δημοσιότητα είναι, από μόνο του, πλατιά αντιπροσωπευτικό τών κοινῶν προϋποθέσεων, αλλά καί τών έρωτηματικῶν καί τών άμφιβολιῶν πού συμερίζονται όσοι πήραν μέρος στή συζήτηση. Θεωροῦμε ώστόσο χρήσιμο νά έντοπίσουμε έδῶ τήν προβληματική πού ώρίμαζε στά μυαλά μας από ένα όρισμένο διάστημα, καί πού οί κύριοι άξονές της ξεχώριζαν βαθμιαία στή διάρκεια τών πολλῶν συσκέψεων πού προηγήθηκαν από τή δημόσια συζήτηση. Καί πράγματι, οί όροι τῆς συζήτησης άνίμμεσα στους συμμετέχοντες καί στους εισηγητές της είχαν τεθει μέ βάση αὐτή τήν προβληματική.

Ἐφετηρία τῆς συγκέντρωσης τῆς Louvain-la-Neuve ἦταν ἡ προσπάθεια νά ξεδιαλύνουμε προσωρινά – στό κάτω-κάτω ἔστω καί μόνο θέτοντάς τα μέ σαφήνεια – μιά σειρά ζητήματα πού ανέκνυσαν κατά τίς προπαρασκευαστικές συσκέψεις. Τά ζητήματα τοῦτα περιστρέφονται γύρω ἀπό κλασικά πιά θέματα μέ τά ὁποῖα καταγίνονται ὅλα τά ρεύματα πού ἀναφέρονται στήν οἰκολογία («φύση καί κοινωνία», «ἐπιστήμη καί τεχνολογία», «ἐπιστήμη καί κοινωνία», κτλ.). Σέ πολλές περιπτώσεις, οἱ ἀπαντήσεις πού δόθηκαν σέ τοῦτα τά ζητήματα ἀπό διάφορα οἰκολογικά ρεύματα γεννοῦσαν σέ μᾶς μεγάλα ἐρωτηματικά. Ἐτσι, λογουχάρη, ἡ πρόκριση τῆς ἀναζήτησης μιᾶς τεχνολογίας γιά τήν παραγωγή ἐνέργειας ὡς κεντρικοῦ ἄξονα τῆς οἰκολογικῆς ἐρευνας μᾶς φάνηκε σάν μιά προσπάθεια ν' ἀποδοθεῖ στήν τεχνική, αὐτήν καθαυτή, ἕνας προνομιακός ρόλος πού κατέληγε στόν χαρακτηρισμό της ὡς τοῦ κεντρικοῦ καθοριστικοῦ, ἂν ὄχι ἀποκλειστικοῦ, παράγοντα τῆς λειτουργίας καί τῆς σύστασης τῆς κοινωνίας.

Ἡ ἐμφάνιση τέτοιων πελώριων καί θεμελιακῶν ἐρωτημάτων ὀδηγοῦσε στήν ἰδέα ὅτι ἡ συζήτηση ὄφειλε νά συσχετίσει τίς θέσεις πού υἰοθέτησαν τά οἰκολογικά ρεύματα μ' ἐκεῖνες πού ἄλλα κινήματα κι ἄλλες ἐξεγέρσεις ἔφεραν στό φῶς. Κρίναμε πῶς τοῦτα τά ζητήματα ἔπρεπε νά συζητηθοῦν μέσα σ' ἕνα χῶρο πλατύτερο ἀπό ἐκεῖνον τῶν συνηθισμένων ἀνταλλαγῶν γνωμῶν μεταξύ οἰκολόγων πού ὑποστηρίζουν τίς ἴδιες ἀπόψεις. Ἐπρεπε, ἐπομένως, νά συγκεντρωθοῦν σέ μιά καί τήν ἴδια συζήτηση ἄτομα-φορεῖς ἐπιδιώξεων καί προβληματισμῶν διαφορετικῶν, ἂν καί ὄχι

κατανάγκη ἀντιφατικῶν ἢ ἀσυμβίβαστων μεταξύ τους: μαχόμενοι οἰκολόγοι, ἀλλά καί ἀνοργάνωτοι οἰκολόγοι, ἄτομα πού ἀνήκουν σέ πολιτικά ρεύματα ἢ σέ κοινωνικά κινήματα τά ὁποῖα ἐκφράζουν, τό καθένα μέ τόν τρόπο του, διάφορες πλευρές τῆς ἐξέγερσης ἐνάντια στή σύγχρονη κοινωνία. Ἐτσι, ἡ οἰκολογία θά συσχετιζόταν μέ τό πολιτικό πρόβλημα, καί ἡ ἴδια ἡ πολιτική μέ τίς προσπάθειες τῶν ἀτόμων καί τῶν ομάδων νά προδιαγράψουν μιά νέα θέσμιση* τῆς κοινωνίας σύμφωνη μέ τούς πόθους καί τίς ἐπιδιώξεις τους.

Ἐπρεπε ταυτόχρονα καί πρῖν ἀπ' ὅλα ν' ἀποφύγουμε νά πέσουμε στήν παγίδα τῆς πατερναλιστικῆς κριτικῆς πού θάζει σκοπό της νά διαφωτίσει τούς ἄμεσους πρωταγωνιστές καί ἐπιδίδεται ἔτσι σέ μιά σκέτη ἐπιχείρηση ὑποκατάστασης. Ἐπρεπε ν' ἀποφύγουμε τόν πειρασμό νά παίξουμε τόν ρόλο τοῦ συμβουλάτορα τοῦ οἰκολογικοῦ κινήματος τηρώντας το ἀπό ψηλά καί ἀπέξω καί ἀρνούμενοι συνάμα νά μπλεχτοῦμε στήν παγίδα τῆς μοναδικῆς «ἀγωνιστικῆς ἀλήθειας». Αὐτός ἦταν ἕνας ἀπό τούς βασικούς ὅρους γιά νά πετύχει ἡ συζήτηση τούς στόχους της. Ὅπως ξέρουμε ὅμως, δέν ἀρκεῖ κανεῖς νά ἐπισημαίνει τούς κινδύνους γιά νά φυλαχτεῖ ἀπ' αὐτούς.

Ἡ διεξαγωγή τῆς συζήτησης καί τό περιεχόμενο τῶν ἐπεμβάσεων ἀποδείχνουν πῶς εἶναι δυνατό νά συζητᾶμε γιά τόν ἀντιπυρηνικό ἀγῶνα, γιά τήν οἰκολογία καί γιά τήν πολιτική δίχως νά κάνουμε κέντρο

* Ὁ ὅρος θέσμιση καί τά παράγωγά του ἐπιλέχτηκαν ἀπό τόν Κ. Καστοριάδη γιά ν' ἀποδόσει τόν ἀντίστοιχο γαλλικό *institution*. (Σημ. Μετ.)

της συζήτησης την ανάπτυξη μιᾶς εναλλακτικῆς τεχνολογίας. Αυτό συνιστᾷ ἤδη μιάν ἔμμεση κριτική στην ἀπλοϊκή καί λαθεμένη ἰδέα διὰ μιᾶς εναλλακτικῆς τεχνικῆς θὰ ἦταν ἀρκετή, μέ μόνη τή δική της δυναμική, γιά νά ὁδηγήσει στην κατάλυση τῆς σημερινῆς κοινωνίας καί στην οἰκοδόμηση μιᾶς ριζικά διαφορετικῆς κοινωνίας. Ἄν εἶναι σφαλερό νά θεωροῦμε τήν τεχνική σάν ἓνα μέσο ἀδρανές, χρησιμοποιήσιμο γιά ὁποιοδήποτε σκοπό, ἄλλο τόσο σφαλερό εἶναι νά πιστεύουμε πώς μόνη ἡ τεχνική εἶναι ἀρκετή γιά νά προσδιορίσει μιᾶς κοινωνία καί πώς δέν ἔχουμε παρά νά τήν ἀλλάξουμε γιά νά πλάσουμε μιᾶς νέα κοινωνία. Ἡ ὑπαρξη διαφορετικῶν κοινωνιῶν πού χρησιμοποιοῦν ὅμοιες τεχνικές εἶναι μιᾶς ἀπόδειξη γιά τό ἀντίθετο. Ἐπίσης, ἡ ὑπέρμετρη θέση πού κατέχει ἡ τεχνική στή σύγχρονη κοινωνία δέν εἶναι καθόλου, στό κάτω-κάτω, ἓνα τεχνικό πρόβλημα.

Ἄν στάθηκε δυνατό ν' ἀποφύγουμε νά γίνει τό ζήτημα τῆς εναλλακτικῆς τεχνικῆς τό κέντρο τῆς συζήτησης, αὐτό ὀφείλεται στό γεγονός ὅτι τό ἀντιπυρηνικό καί οἰκολογικό κίνημα εἶναι φορέας κι ἑνός ἄλλου τύπου προβληματικῆς. Καί πρῶτα-πρῶτα, τό κίνημα τοῦτο ξεσκεπάζει μέ κριτικό τρόπο τήν ἀθρόα παραγωγή παραλογισμῶν στίς κοινωνίες μας. Ὁ φόβος, ἡ ἀγωνία μπροστά στό ἐνδεχόμενο ἑνός ἀτυχήματος, στήν παραμόρφωση ἢ καί στόν ἀφανισμό τῶν φυσικῶν ἔμβιων μορφῶν, φανερώνουν πόσο λίγο ἀξιόπιστες εἶναι οἱ φενακιστικές ἐπιχειρήσεις στίς ὁποῖες ἐπιδίδονται οἱ γραφειοκρατικοί μηχανισμοί πού ἀρῶνται τή νομιμότητά τους ἀπό μιᾶς τάχα ὀρθολογική καί ἀποτελεσματική γνώση. Ταυτόχρονα, τό ἀντιπυρηνικό καί οἰκολογικό κίνημα θέτει μέ τή σειρά του – βαθαίνοντάς το – τό πρόβλημα τῆς κρίσης τοῦ

τρόπου ζωῆς, πρόβλημα πού εἶχε κιόλας ξεφανερωθεῖ μέ τόν κλονισμό τῆς παραδοσιακῆς οἰκογένειας, τόν ἀγῶνα τῶν γυναικῶν καί τήν ἀνταρσία τῆς νεολαίας. Μέσα ἀπ' αὐτούς ἀκριβῶς τούς ἀγῶνες φαίνεται μέ τόν πιό ξεκάθαρο τρόπο ἡ ἀμφισβήτηση ἑνός ὀρισμένου τρόπου ζωῆς, ἑνός ὀρισμένου ἀστικοῦ ρυθμοῦ ζωῆς, μιᾶς ὑποπτης αἰσθητικῆς, τοῦ πραγματικοῦ καί τοῦ συμβολικοῦ γιγαντισμοῦ, τῶν κοινωνικῶν, οἰκονομικῶν καί πολιτικῶν θεσμῶν, ἐνώ ταυτόχρονα ἐμφανίζονται δημιουργικές δραστηριότητες καί πρακτικές. Ὑστερα, καί κυρίως, τό ἀντιπυρηνικό καί οἰκολογικό κίνημα ἐκφράζει μέ τόν τρόπο του τήν ἐπιδίωξη τῆς αὐτονομίας, τήν πάντα παρούσα – κι ἄς μή συγκεντρώνει τήν πλειοψηφία – ἐπιθυμία μιᾶς αὐτοθέσμησης τῆς κοινωνίας. Τέλος, ἡ οἰκολογία ἀνανεώνει τήν ξεχασμένη καί κρυμμένη σχέση τῆς κοινωνίας μέ τήν οὐτοπία – οὐτοπία νοούμενη ὡς πόθος γιά ἀλλαγὴ καί ὡς ὀρίζοντας τῆς δραστηριότητάς μας, δίχως νά προδικάζει τή δυνατότητα οὐσιαστικῆς ὑλοποίησης αὐτῆς τῆς ἀλλαγῆς.

Τό νά διευρύνουμε ἔτσι τήν προβληματική καί τό νά διαπιστώνουμε τήν περιορισμένη ἐμβέλεια τοῦ ζητήματος τῆς εναλλακτικῆς τεχνικῆς δέν συνεπάγεται καθόλου ὅτι παραγνωρίζουμε τή σπουδαιότητα τοῦ ἀντιπυρηνικοῦ ἀγῶνα ὡς ἰδιότυπου ἀγῶνα. Ἡ πάλη ἐναντία στή ρύπανση καί τή μόλυνση γίνεται ἐπείγουσα καί θεμελιακή γιά ὅλο καί μεγαλύτερα τμήματα τοῦ πληθυσμοῦ, ἀφοῦ ἀφορᾷ, γιά τό κάθε ἄτομο, τήν ἀσφάλειά του, τήν ἐπιβίωσή του, τήν προστασία τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντός του.

Μ' ἄλλα λόγια, ἀπορρίπτουμε τήν ἄποψη ἐκείνων πού, γιά λόγους «ἐπαναστατικῆς» στρατηγικῆς ἢ τακτικῆς, ἀμφισβητοῦν τό δάσιμο τοῦ οἰκολογικοῦ

τῆς συζήτησης τὴν ἀνάπτυξη μιᾶς ἐναλλακτικῆς τεχνολογίας. Αὐτὸ συνιστᾷ ἤδη μιᾶν ἔμμεση κριτικὴ στήν ἀπλοϊκὴ καὶ λαθεμένη ἰδέα ὅτι μιὰ ἐναλλακτικὴ τεχνικὴ θὰ ἦταν ἀρκετὴ, μὲ μόνη τὴ δική της δυναμική, γιὰ νὰ ὁδηγήσει στὴν κατάλυση τῆς σημερινῆς κοινωνίας καὶ στὴν οἰκοδόμησι μιᾶς ριζικά διαφορετικῆς κοινωνίας. Ἄν εἶναι σφαλὲρό νὰ θεωροῦμε τὴν τεχνικὴν ὡς ἓνα μέσο ἀδρανές, χρησιμοποιήσιμο γιὰ ὅποιοδήποτε σκοπὸ, ἄλλο τόσο σφαλὲρό εἶναι νὰ πιστεύουμε πὼς μόνη ἡ τεχνικὴ εἶναι ἀρκετὴ γιὰ νὰ προσδιορίσει μιὰ κοινωνία καὶ πὼς δὲν ἔχουμε παρὰ νὰ τὴν ἀλλάξουμε γιὰ νὰ πλάσουμε μιὰ νέα κοινωνία. Ἡ ὑπαρξὴ διαφορετικῶν κοινωνιῶν πού χρησιμοποιοῦν ὁμοίους τεχνικὲς εἶναι μιὰ ἀπόδειξη γιὰ τὸ ἀντίθετο. Ἐπίσης, ἡ ὑπέρμετρη θέση πού κατέχει ἡ τεχνικὴ στὴ σύγχρονη κοινωνία δὲν εἶναι καθόλου, στό κάτω-κάτω, ἓνα τεχνικό πρόβλημα.

Ἄν στάθηκε δυνατό ν' ἀποφύγουμε νὰ γίνῃ τὸ ζήτημα τῆς ἐναλλακτικῆς τεχνικῆς τὸ κέντρο τῆς συζήτησης, αὐτὸ ὀφείλεται στό γεγονός ὅτι τὸ ἀντιπυρηνικό καὶ οἰκολογικό κίνημα εἶναι φορέας κι ἐνός ἄλλου τύπου προβληματικῆς. Καὶ πρῶτα-πρῶτα, τὸ κίνημα τοῦτο ξεσκεπάζει μὲ κριτικὸ τρόπο τὴν ἀθρόα παραγωγὴ παραλογισμῶν στίς κοινωνίες μας. Ὁ φόβος, ἡ ἀγωνία μπροστά στό ἐνδεχόμενο ἐνός ἀτυχήματος, στὴν παραμόρφωση ἢ καὶ στόν ἀφανισμό τῶν φυσικῶν ἐμβίων μορφῶν, φανερώνουν πόσο λίγο ἀξιόπιστες εἶναι οἱ φανακιστικὲς ἐπιχειρήσεις στίς ὁποῖες ἐπιδίδονται οἱ γραφειοκρατικοὶ μηχανισμοὶ πού ἀρῶνται τὴ νομιμότητά τους ἀπὸ μιὰ τάχα ὀρθολογικὴ καὶ ἀποτελεσματικὴ γνώση. Ταυτόχρονα, τὸ ἀντιπυρηνικό καὶ οἰκολογικό κίνημα θέτει μὲ τὴ σειρά του – βαθαίνοντάς το – τὸ πρόβλημα τῆς κρίσης τοῦ

τρόπου ζωῆς, πρόβλημα πού εἶχε κιόλας ξεφανερωθεῖ μὲ τὸν κλονισμό τῆς παραδοσιακῆς οἰκογένειας, τὸν ἀγῶνα τῶν γυναικῶν καὶ τὴν ἀνταρσία τῆς νεολαίας. Μέσα ἀπ' αὐτούς ἀκριβῶς τοὺς ἀγῶνες φαίνεται μὲ τὸν πιὸ ξεκάθαρο τρόπο ἡ ἀμφισβήτηση ἐνός ὀρισμένου τρόπου ζωῆς, ἐνός ὀρισμένου ἀστικοῦ ρυθμοῦ ζωῆς, μιᾶς ὑποπτης αἰσθητικῆς, τοῦ πραγματικοῦ καὶ τοῦ συμβολικοῦ γιγαντισμοῦ, τῶν κοινωνικῶν, οἰκονομικῶν καὶ πολιτικῶν θεσμῶν, ἐνῶ ταυτόχρονα ἐμφανίζονται δημιουργικὲς δραστηριότητες καὶ πρακτικὲς. Ὑστερα, καὶ κυρίως, τὸ ἀντιπυρηνικό καὶ οἰκολογικό κίνημα ἐκφράζει μὲ τὸν τρόπο του τὴν ἐπιδίωξη τῆς αὐτονομίας, τὴν πάντα παρούσα – κι ἄς μὴ συγκεντρώνει τὴν πλειοψηφία – ἐπιθυμία μιᾶς αὐτοθέσμησης τῆς κοινωνίας. Τέλος, ἡ οἰκολογία ἀνανεώνει τὴν ξεχασμένη καὶ κρυμμένη σχέση τῆς κοινωνίας μὲ τὴν οὐτοπία – οὐτοπία νοούμενη ὡς πόθος γιὰ ἀλλαγὴ καὶ ὡς ὀρίζοντας τῆς δραστηριότητάς μας, δίχως νὰ προδικάζει τὴ δυνατότητα οὐσιαστικῆς ὑλοποίησης αὐτῆς τῆς ἀλλαγῆς.

Τὸ νὰ διευρύνουμε ἔτσι τὴν προβληματικὴ καὶ τὸ νὰ διαπιστώνουμε τὴν περιορισμένη ἐμβέλεια τοῦ ζητήματος τῆς ἐναλλακτικῆς τεχνικῆς δὲν συνεπάγεται καθόλου ὅτι παραγνωρίζουμε τὴ σπουδαιότητα τοῦ ἀντιπυρηνικοῦ ἀγῶνα ὡς ἰδιότυπου ἀγῶνα. Ἡ πάλη ἐναντία στὴ ρύπανση καὶ τὴ μόλυνση γίνεται ἐπείγουσα καὶ θεμελιακὴ γιὰ ὅλο καὶ μεγαλύτερα τμήματα τοῦ πληθυσμοῦ, ἀφοῦ ἀφορᾷ, γιὰ τὸ κάθε ἄτομο, τὴν ἀσφάλειά του, τὴν ἐπιδίωξή του, τὴν προστασία τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντός του.

Μ' ἄλλα λόγια, ἀπορρίπτουμε τὴν ἄποψη ἐκείνων πού, γιὰ λόγους «ἐπαναστατικῆς» στρατηγικῆς ἢ τακτικῆς, ἀμφισβητοῦν τὸ βασίμιον τοῦ οἰκολογικοῦ

ἀγώνα. Ἡ ἀναγκαιότητα τῆς θέσπισης νόμων ἐνάντια στή ρύπανση εἶναι ἄμεση καί ἀνεξάρτητη ἀπό τίς βλέψεις καί τίς ἀξιώσεις τῶν μὲν ἢ τῶν ἄλλων ὡς πρὸς τὴ μελλοντική κοινωνία. Ἡ ἀναγνώριση τῆς ἀξίας καί τῆς ἰδιοτυπίας αὐτοῦ τοῦ ἀγώνα ἀποκλείει κάθε πατερναλιστική στάση καί τοὺς ἐλιγμούς τακτικῆς γιὰ ἐκμετάλλευση τοῦ οἰκολογικοῦ κινήματος. Συμβάλλει ἀκόμα στό νά μπεῖ φραγμός στίς ἰδεολογικές παρεκβολές καί ψευδαισθήσεις πού οἱ μειοψηφικές ομάδες προτείνουν, ἢ καθεμίά τους ὡς ἀποκλειστικός κάτοχος τῆς ἀλήθειας, ὡς μοναδική λύση γιὰ τὰ προβλήματα τῆς κοινωνίας.

Ὑστερα ἀπό τὰ παραπάνω, εἶναι φανερό πὼς ὁ ἀντιπυρηνικός καί οἰκολογικός ἀγώνας δέν ἐξαντλεῖ τό πολιτικό πρόβλημα, ὅπως ἐμεῖς τό ἐννοοῦμε. Τό πρόβλημα αὐτό ἀνακινήθηκε ἀπό τὴ χαραυγὴ ἀκόμα τῶν νέων καιρῶν καί κρατήθηκε ἀνοιχτό, κατὰ τὴ γνώμη μας, χάρις σέ ἀναρίθμητους ἀγῶνες καί κινήματα, μερικούς θέβαια καί ἀσυνεχεῖς, ἀλλὰ πού ἢ ἐπιδίωξή τους, νομίζουμε, ἔχει βασικά μιὰ συνοχή: σχέδιο συγκρότησης μιᾶς ἰσοτικῆς κοινωνίας, ὅπου τό σύνολο κατέχει πραγματικά τὴν ἐξουσία καί ἰδιαίτερα τὴν ἐξουσία νά θεσπίζει τόν νόμο, μέ τὴ γενικότερη ἐννοια τῆς λέξης· σχέδιο συλλογικοῦ καθαρισμοῦ τῶν ὁρίων τῶν ἀναγκῶν μας καί τῶν μέσων γιὰ τὴν ἱκανοποίησή τους· σχέδιο γιὰ μιὰ δίκαιη κοινωνία, ὅπου ἢ δικαιοσύνη δέν νοεῖται ὡς συμφωνία μ' ἓνα νόμο δοσμένο μιὰ γιὰ πάντα, ἀλλὰ ὡς ἡ διαρκῆς ἀναζήτηση τῆς καλύτερης σχέσης ἀνάμεσα στὰ ἄτομα, στίς ομάδες καί στό σύνολο.

Κάτω ἀπό τοῦτο τό πρίσμα, θά πρέπει νά ὑπογραμμίσουμε αὐτό πού ὑποστηρίχτηκε στή διάρκεια τῆς συζήτησης, ὅτι δηλαδή μιὰ οἰκολογική κοινωνία θα-

θιά αὐταρχική εἶναι πέρα γιὰ πέρα διανοητή. Ἡ δυνατότητα αὐτὴ ἔχει τίς ρίζες τῆς, ἀνάμεσα στ' ἄλλα, στή διφορούμενη σχέση πού διατηρεῖ τό οἰκολογικό καί ἀντιπυρηνικό κίνημα μέ τὴν κοινωνική θέσμιση τῆς ἐπιστήμης. Πράγματι, συχνά οἱ κίνδυνοι ἐπισημαίνονται καί οἱ λύσεις προτείνονται στή βάση καί στό ὄνομα μιᾶς γνώσης πού δέν εἶναι ἐνταγμένη στήν καθημερινή ζωὴ καί πού παραμένει ξένη γιὰ ἐκείνους πού μάχονται. Ὁ ἀκολουθητέος δρόμος ὑποδειχνεται κάποτε στό ὄνομα τῆς δῆθεν οὐδετερότητας μιᾶς γνώσης ὀρθολογικῆς, καθολικοῦ κύρους, ἰσχύουσας γιὰ ὅλη τὴν κοινωνία. Κοντολογίς, ἡ σύγχρονη μορφή τῆς κοινωνικῆς θέσμισης τῆς ἐπιστήμης ὑπάρχει κίνδυνος νά ἐκδηλωθεῖ γιὰ μιάν ἀκόμα φορά πίσω ἀπὸ τὴ δραστηριότητα μιᾶς ομάδας εἰδικῶν πού θά προβάλλουν τὴν παλιά αὐταρχικὴ ἀξίωση γιὰ μιὰ πολιτικὴ θεμελιωμένη στήν ἐπιστήμη καί σέ μιάν ἀποτελεσματικὴ γνώση, στό περιθώριο τῆς συλλογικῆς, δημιουργικῆς καί θεσμίζουσας δραστηριότητας τῶν ἀντρῶν καί τῶν γυναικῶν.

Παραμένει γεγονός, ὡστόσο, ὅτι ἂν σήμερα λέμε πὼς ἡ κοινωνία πού θέλουμε δέν θά πρέπει νά εἶναι ἀντι-οικολογική, μποροῦμε καί τό κάνουμε μόνο ὕστερα ἀπὸ τό φούντωμα καί τὴν πείρα τοῦ οἰκολογικοῦ κινήματος. Ἀλλὰ ἡ ἀπόφαση αὐτὴ εἶναι γιὰ μᾶς ἓνα αἶτημα πού ἐκφράζει τὴν πρακτικὴ τῶν ἀνθρώπων καί ὄχι κάποιον ἰδεολογικό διαλογισμό βασιζόμενο στὰ συμπεράσματα αὐτοῦ πού ἀποκαλοῦμε οἰκουνησιασμό. Θά χρειαστεῖ νά ἀντισταθοῦμε στὸν μόνιμο πειρασμό νά νομοθετοῦμε γιὰ τοὺς ἄλλους καί στό ὄνομα τῶν ἄλλων. Θά χρειαστεῖ ν' ἀναγνωρίσουμε, στή συμπεριφορὰ τῶν ἀντρῶν καί τῶν γυναικῶν, ὄχι μιάν ἐπιβεβαίωση τῶν ἰδεῶν μας, ἀλλὰ τὴν

πηγή ἀπερίσταλτων ἀνακαινίσεων.

Ἡ φιλοδοξία μας, μέ τή δημοσίευση τῶν πρακτικῶν αὐτῆς τῆς συζήτησης, εἶναι νά μπορέσουν νά χρησιμέψουν ὡς ὕλικό γιά στοχασμό ἐν ὄψει τῶν μελλοντικῶν ἀγώνων. Συνάμα ὅμως πιστεύουμε πῶς ἀποτελοῦν καί μιὰ μαρτυρία κι ἕνα τεκμήριο γιά τή σημερινή κατάσταση. Γιατί τό ἐνδιαφέρον τους δέν βρίσκεται μόνο στό περιεχόμενο τῶν ὁμιλιῶν καί τῶν ἰδεῶν πού ἐκφράστηκαν ἀλλά καί στήν κατάσταση πνευμάτων πού ἐκδηλώθηκε μέ τίς ἐπεμβάσεις τοῦ κοινού.

Τό κοινό ἀπαρτιζόταν βασικά ἀπό ἄντρες καί γυναῖκες πού μετέχουν ἐνεργά σ' αὐτό τόν ἀγώνα. Οἱ ἐπεμβάσεις του, οἱ ἀντιδράσεις του, οἱ σιωπές του, ἀκόμα καί τά μπλοκαρίσματά του εἶναι γεμάτα σημασία. Ἐκφράζουν, πολύ περισσότερο ἀπ' ὅ,τι οἱ εἰσηγητικές ὁμιλίες, τήν πραγματικότητα τοῦ κινήματος. Μέ τούτη τήν ἔννοια, μποροῦμε νά ποῦμε πῶς τό κοινό τῆς Louvain-la-Neuve εἶναι ὁ ἀληθινός συγγραφέας αὐτοῦ τοῦ βιβλίου.

G.A. καί S.Z.

Ὁ πρόεδρος τῆς Γενικῆς συνέλευσης τῶν φοιτητῶν τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Louvain-la-Neuve: Πρὶν ἀπ' ὅλα σᾶς εὐχαριστῶ πού ἤρθατε τόσο ἀθρόοι ἀπόψε γι' αὐτήν τή σύσκεψη-συζήτηση.

Δεύτερο, θά πῶ λίγα λόγια γιά τούς ὀργανωτές τῆς σύσκεψης. Εἶναι, πρῶτο, ἡ ομάδα Ἐμεῖς, μιὰ «ομάδουλα» μελέτης πού δέν ἐπιμένει νά αὐτοπροσδιοριστεῖ μέ πιό συγκεκριμένο τρόπο. Εἶναι, ὕστερα, τό Κέντρο Γαλιλαῖος: ἕνα βιβλιοπωλεῖο καί συνάμα ἕνας ὀργανισμός διαρκοῦς ἐπιμόρφωσης. Ἐπίσης, οἱ Φίλοι τῆς Γῆς τοῦ Βαλλονικοῦ Brabant, οἰκολογιστική ομάδα πού μελετάει τίς κοινωνικο-πολιτικές πλευρές τῆς πυρηνικῆς ἐνέργειας καί τῶν «ἡπιων» ἐνεργειῶν. Ἡ Κίνηση τῶν Νέων γιά τήν Εἰρήνη, πού προσπαθεῖ νά ἐξάρει τά πλεονεκτήματα μιᾶς αὐτοδιαχειριστικῆς κοινωνίας. Τέλος, ἡ Γενική συνέλευση τῶν Φοιτητῶν τῆς Louvain, ὄργανο ἐκπροσώπησης τῶν φοιτητῶν τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Louvain.

Εἶχε σημασία νά παρουσιάσουμε τούς ὀργανωτές, γιατί ἡ ἀποψινή συζήτηση ἀποτελεῖ μέρος τῶν δραστηριοτήτων μιᾶς ομάδας μελέτης ἡ ὁποία θέλει νά βαθύνει στά πολιτικά προβλήματα πού θέτει ἡ πυρηνική ἐνέργεια, καί γιατί οἱ δραστηριοιότητές της δέν περιορίζονται στήν ὀργάνωση αὐτῆς τῆς συζήτησης. Γιά νά δώσω μιάν ἰδέα τοῦ φάσματος τῶν ἐρευνῶν

αυτής της ομάδας, αναφέρω μερικά από τα θέματα που μελετήθηκαν μέχρι τώρα:

– Η έπιστήμη και η οίκονομία μπροστά στο πρόβλημα της πυρηνικής ενέργειας, κυρίως στις κοινωνιολογικές της πλευρές.

– Ο αντιπυρηνικός αγώνας είναι πραγματικά μία αμφισβήτηση της κοινωνίας;

– Μπορούμε να χαρακτηρίσουμε μία πολιτική τοποθέτηση με βάση τον αντιπυρηνικό αγώνα;

Ακριβώς επειδή η ομάδα αυτή μελέτης θέλει να προεκτείνει τις δραστηριότητές της, απευθύνω σ' όλους εσάς μία πρόσκληση να συμμετάσχετε στο έργο της.

Όσο για τον λόγο ύπαρξης αυτής της σύσκεψης, δεν θέλουμε να της αποδώσουμε άλλο κίνητρο από τούτο: επιθυμούσαμε ειλικρινά να οργανώσουμε μία σύσκεψη.

Σας ευχαριστώ και σας εύχομαι μία καλή βραδιά. (Χειροκροτήματα.)

Κορνήλιος Καστοριάδης: Έκφράζω τή χαρά μου που βρίσκομαι ανάμεσά σας και που σας βλέπω εδώ συγκεντρωμένους. Και δεν σας κρύβω τή βαθειά έκπληξή μου για τήν τόσο πλατειά συμμετοχή· έκπληξη πολύ ευχάριστη και αγαλλίαση. Συνάμα όμως νιώθω να μεγαλώνει ο φόβος μου μή σας απογοητέψω, τόσο περισσότερο που, μιλώντας με τον Ντάνι πριν να έρθω εδώ, μου έλεγε πως δεν ήξερε τί θα έλεγε, πως θα αυτοσχεδίαζε. Αυτός, τό έχει συνήθειο και τό ξέρουμε, ιστορικά, πως τά βγάζει πέρα μία χαρά. (Γέλια.) Όσο για μένα, θά ήθελα ν' αφιερώσω περισσότερο χρόνο απ' όσο μπόρεσα για να προετοιμάσω αυτό που λογαριάζω να σας πω.

Όμως, σέ τελευταία ανάλυση, ίσως ή διαφορά να είναι ασήμαντη, μιά και τά τέσσερα-πέντε πράγματα που έχω να πω καταλήγουν, όπως θά δείτε, σέ ερωτηματικά και όπωςδήποτε θά κατέληγαν σέ ερωτηματικά. Πιστεύω άλλωστε πως τό νόημα μιάς βραδιάς σαν τήν αποψινή είναι ακριβώς να κάνουμε να μιλήσει ο κόσμος· να σας κάνουμε να μιλήσετε, είτε πάνω στα ζητήματα που είναι κίολας ανοιχτά για σας, είτε – κι εδώ τό κέρδος θά ήταν σημαντικό – πάνω σέ νέα ζητήματα που ξεπηδάνε μέσα από τή συζήτηση, με τή βοήθεια ίσως εκείνων που έχουν αναλάβει να τήν εισηγηθούν.

Σήμερα όλοι ξέρουν, όλοι πιστεύουν πως ξέρουν – πράγμα που δεν συνέβαινε παλιότερα – ότι ή έπιστήμη και ή τεχνική είναι πολύ ουσιαστικά καταχωρημένες, ένταγμένες, ριζωμένες μέσα σέ μία δοσμένη θέσμιση της κοινωνίας. Όπως επίσης και ότι ή έπιστήμη και ή τεχνική της σύγχρονης έποχής δεν έχουν τίποτε τό υπεριστορικό, δεν έχουν καμιά αξία που να μή σηκώνει καθόλου ερωτηματικά· ότι, αντίθετα, ανήκουν στή συγκεκριμένη κοινωνικο-ιστορική θέσμιση, που είναι ο καπιταλισμός, τέτοιος που γεννήθηκε στή Δύση πριν μερικούς αιώνες.

Αυτό είναι μία γενική αλήθεια. Είναι γνωστό πως κάθε κοινωνία δημιουργεί τήν τεχνική της, τόν δικό της τύπο γνώσεων, καθώς και τόν δικό της τύπο μεταβίβασης τών γνώσεων. Είναι γνωστό επίσης πως ή καπιταλιστική κοινωνία όχι μόνο προχώρησε πολύ στή δημιουργία και στήν ανάπτυξη ενός τύπου γνώσεων κι ενός τύπου τεχνολογίας που τή διαφοροποιούν απ' όλες τις άλλες, αλλά – και αυτό επίσης τή διαφοροποιεί από τις άλλες κοινωνίες – έβαλε αυτές τις δραστηριότητες στο κέντρο της κοινωνικής ζωής,

τούς προσέδωσε μιά σημασία πού δέν είχαν άλλοτε ή σ' άλλα μέρη.

Παρόμοια, όλοι σήμερα ξέρουν ή πιστεύουν ότι ξέρουν, πώς ή δῆθεν ούδετερότητα, ή δῆθεν εργαλειακότητα τῆς τεχνικῆς ή ακόμα καί τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσης εἶναι αὐταπάτες. Στήν πραγματικότητα καί ή ἴδια ή ἐκφραση αὐτή εἶναι ἀνεπαρκῆς καί συγκαλύπτει τήν οὐσία τοῦ ζητήματος. Γιατί ή παρουσίαση τῆς ἐπιστήμης καί τῆς τεχνικῆς ὡς οὐδέτερων μέσων ή ὡς σκέτων εργαλείων, δέν εἶναι ἀπλή «αὐταπάτη», ἀλλά ἀποτελεῖ ἀκριβῶς μέρος τῆς σύγχρονης θέσμησης τῆς κοινωνίας – ἀποτελεῖ δηλαδή μέρος τοῦ κοινωνικοῦ φαντασιακοῦ στοιχείου πού δεσπόζει στήν ἐποχή μας.

Μποροῦμε νά συνοψίσουμε τοῦτο τό κοινωνικό φαντασιακό στοιχείο μέ μιά φράση: ή κεντρική ἐπιδίωξη τῆς κοινωνικῆς ζωῆς εἶναι ή ἀπεριόριστη ἐξάπλωση τοῦ ὀρθολογικοῦ ἐλέγχου. Βέβαια, ὅταν κοιτάζει κανεῖς ἀπό κοντά – καί δέν χρειάζεται νά πάει πολύ πολύ κοντά γιά νά τό δεῖ – ὁ ἔλεγχος αὐτός εἶναι ἕνας ψευδοέλεγχος καί αὐτή ή λογικότητα εἶναι μιά ψευδολογικότητα. Παραμένει ὅμως γεγονός ὅτι αὐτός εἶναι ὁ πυρήνας τῶν κοινωνικῶν φαντασιακῶν σημασιοδοτήσεων πού διατηροῦν τή συνοχή τῆς σύγχρονης κοινωνίας. Κι αὐτό δέν συμβαίνει μόνο στίς χῶρες τοῦ λεγόμενου ἰδιωτικοῦ ή δυτικοῦ καπιταλισμοῦ. Συμβαίνει καί στίς ὑποτιθέμενες «σοσιαλιστικές» χῶρες, στίς ἀνατολικές χῶρες, ὅπου τά ἴδια εργαλεία, τά ἴδια ἐργοστάσια, οἱ ἴδιες διαδικασίες ὀργάνωσης καί γνώσης ὑπηρετοῦν τήν ἴδια τούτη κοινωνική φαντασιακή σημασιοδότηση, δηλαδή τήν ἀπεριόριστη ἐξάπλωση ἑνός τάχα ὀρθολογικοῦ δῆθεν ἐλέγχου.

Θ' ἀνοίξω ἐδῶ μιά παρένθεση, γιατί ὅσο νά 'ναι δέν μποροῦμε νά συζητᾶμε κάνοντας ἀφαίρεση ἐκείνου

πού διαδραματίζεται στήν παγκόσμια πραγματικότητα καί πού εἶναι πολύ σοβαρό. Βλέπουμε πολύ πιά καθαρά σήμερα, μέ τό Ἀφγανιστάν – σωστότερα: οἱ ἄνθρωποι μποροῦν νά βλέπουν, γιατί, ὅσο γιά μένα, διατείνομαι ὅτι τό βλέπω ἀπό τριάντα πέντε χρόνια τώρα – πώς ή συνύπαρξη καί ὁ ἀνταγωνισμός αὐτῶν τῶν δύο ὑποσυστημάτων, πού τό καθένα τούς ἰσχυρίζεται ὅτι κατέχει τό μονοπώλιο τοῦ δρόμου ἀπό τόν ὁποῖο θά φτάσουμε στόν «ὀρθολογικό ἔλεγχο» τῶν πάντων, ἀρχίζει ν' ἀγγίζει τό σημείο ὅπου ὑπάρχει ὁ κίνδυνος νά πραγματοποιηθεῖ ἕνας πέρα γιά πέρα ὀρθολογικός ἔλεγχος τοῦ μόνου ἀληθινοῦ ἀφέντη, ὅπως θά ἔλεγε ὁ Χέγκελ, τοῦ Θανάτου.

Ξέρετε βέβαια ὅτι ή κυριαρχία αὐτοῦ τοῦ φαντασιακοῦ στοιχείου ἀρχίζει μέ τή μορφή τῆς ἀπεριόριστης ἐξάπλωσης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων – τοῦ «πλούτου», τοῦ «κεφαλαίου». Αὐτή ή ἐξάπλωση γίνεται γρήγορα ἐπέκταση καί ἀνάπτυξη τῶν γνώσεων πού εἶναι ἀναγκαῖες γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς παραγωγῆς, δηλαδή τῆς τεχνολογίας καί τῆς ἐπιστήμης. Τέλος, ή τάση γιά «ὀρθολογική» ἀναδιοργάνωση καί ἀνασυγκρότηση ὅλων τῶν σφαιρῶν τῆς κοινωνικῆς ζωῆς – παραγωγή, διοίκηση, ἐκπαίδευση, κουλτούρα κτλ. – μετασχηματίζει ὅλη τή θέσμηση τῆς κοινωνίας καί εἰσχωρεῖ ὅλο καί βαθύτερα στό ἐσωτερικό ὅλων τῶν δραστηριοτήτων.

Ἄλλά ξέρετε ἐπίσης ὅτι, παρά τίς ἀξιώσεις της, ή ὀργάνωση αὐτή τῆς κοινωνίας σπαράζεται ἀπό ἕνα πλῆθος ἐσωτερικῶν ἀντιφάσεων, ὅτι ή ἱστορία της διασχίζεται ἀπό μεγάλες κοινωνικές συγκρούσεις. Κατά τή γνώμη μας, οἱ συγκρούσεις αὐτές ἐκφράζουν ἡτῆν οὐσία τό γεγονός ὅτι ή σύγχρονη κοινωνία εἶναι διχασμένη ἀσύμμετρα καί ἀνταγωνιστικά σέ δυνάστες

καί δυναστευόμενους καί ὅτι ὁ διχασμός αὐτός ἐκφράζεται κυρίως μέ τήν ἐκμετάλλευση καί τήν καταπίεση. Ἐπό τήν ἀποψη αὐτή θά ἔπρεπε νά λέμε ὅτι *δικαιωματικά* ἢ *τεράστια* πλειονότητα τῶν ἀνθρώπων πού ζοῦν μέσα στή σημερινή κοινωνία ὄφειλε νά ἀντιταχθεῖ στήν κατεστημένη μορφή θέσμησης τῆς κοινωνίας. Παράλληλα ὅμως εἶναι δύσκολο νά πιστέψουμε πῶς, ἂν συνέβαινε κάτι τέτοιο, ἡ κοινωνία αὐτή θά μπορούσε νά διατηρεῖται γιά ἀρκετό διάστημα ἢ ἀκόμα καί ὅτι θά μπορούσε νά διατηρηθεῖ μέχρι σήμερα. Μπαίνει ἐπομένως ἕνα πολύ σοβαρό ἐρώτημα: πῶς αὐτή ἡ κοινωνία κατορθώνει νά διατηρεῖται καί νά ἔχει συνοχή, ἐνῶ «θά ἔπρεπε» νά προκαλεῖ τήν ἀντίθεση τῆς μεγάλης πλειονότητας τῶν μελῶν της;

Ἐπάρχει μιά ἀπάντηση πού πρέπει νά τή σβήσουμε ὀριστικά ἀπό τό μυαλό μας καί πού χαρακτηρίζει ὅλη τήν παλιά νοοτροπία τῆς ἀριστεράς: ἡ ἰδέα ὅτι τό κατεστημένο σύστημα δέν κρατιέται παρά χάρη στήν καταστολή καί στήν χειραγώγηση τῶν ἀνθρώπων, μέ τήν ἐξωτερική κι ἐπιφανειακή ἔννοια τῆς λέξης χειραγώγηση.

Ἡ ἰδέα αὐτή εἶναι πέρα γιά πέρα λαθεμένη καί, πράγμα ἀκόμα πιό σοβαρό, ἐπιζήμια γιατί συγκαλύπτει τό βάθος τοῦ κοινωνικο-πολιτικοῦ προβλήματος. Ἐάν ἀληθινά θέλουμε ν' ἀγωνιστοῦμε ἐνάντια στό σύστημα καί, ἀκόμα, ἂν θέλουμε νά δοῦμε τά προβλήματα στά ὁποῖα σκοντάφτει σήμερα ἕνα κίνημα, ὅπως λογουχάρη τό οἰκολογικό κίνημα, θά πρέπει νά καταλάβουμε μιά στοιχειώδη ἀλήθεια πού θά φανεῖ πολύ δυσάρεστη σέ ὀρισμένους: *τό σύστημα κρατάει γιατί καταφέρει νά δημιουργήσει τήν προσχώρηση τῶν ἀνθρώπων στήν ὑφιστάμενη κατάσταση.* Κατορθώνει νά δημιουργήσει, κουτσά-στραβά, γιά τήν πλειονό-

τητα τῶν ἀνθρώπων καί γιά τό μεγαλύτερο μέρος τῆς ζωῆς τους, τήν προσχώρησή τους στόν ἔμπρακτο, θεσμισμένο, συγκεκριμένο τρόπο ζωῆς αὐτῆς τῆς κοινωνίας. Ἐπό τούτη τή θεμελιακή διαπίστωση θά πρέπει νά ξεκινήσουμε, ἂν θέλουμε νά ἔχουμε μιά δράση πού νά μήν εἶναι κενή καί δίχως νόημα.

Ἡ προσχώρηση αὐτή εἶναι, βέβαια, ἀντιφατική: συμβαδίζει μέ ὀρισμένα στοιχεῖα ἐξέγερσης ἐνάντια στό σύστημα. Ὡστόσο δέν παύει νά εἶναι μιά προσχώρηση, καί ὄχι μιά ἀπλή παθητικότητα. Αὐτό μπορούμε εὐκολα νά τό δοῦμε γύρω μας. Ἐξάλλου, ἂν οἱ ἀνθρώποι δέν προσχωροῦσαν ἐνεργά στό σύστημα, ὅλα θά σωριάζονταν χάμω στό ἐπόμενο ἐξάωρο. Γιά νά πάρουμε ἕνα μόνο παράδειγμα: Τοῦτο τό θαῦμα «ὀργανωτικότητας» καί «λογικότητας» πού εἶναι τό καπιταλιστικό ἐργοστάσιο – ἢ, γενικότερα, ἡ κάθε καπιταλιστική ἐπιχείρηση, τόσο στή Δύση ὅσο καί στήν Ἀνατολή – δέν θά παρήγε ἀπολύτως τίποτε καί θά κατέρρεε σύντομα κάτω ἀπό τό βάρος τῆς ρύθμισης του καί τῶν ἐσωτερικῶν ἀντινομιῶν πού χαρακτηρίζουν τήν ψευδο-«λογικότητά» του, ἂν οἱ ἐργαζόμενοι δέν τό ἔκαναν νά λειτουργεῖ μιά φορά στίς δύο ἐνάντια σ' αὐτή τή ρύθμιση – καί πολύ πέρα ἀπό *ἐκεῖνο* πού θά ἐξηγοῦσαν ὁ καταναγκασμός ἢ ἡ ἐπίδραση τῶν «ὕλικῶν κινήτρων».

Ἡ προσχώρηση αὐτή ἐξαρτιέται ἀπό ἐξαιρετικά σύνθετες διαδικασίες, πού δέν πρόκειται ν' ἀναλύσουμε ἐδῶ. Γιατί οἱ τέτοιες διαδικασίες ἀποτελοῦν αὐτό πού ὀνομάζω κοινωνική κατεργασία τοῦ ἀτόμου καί τῶν ἀτόμων – ὅλων μας – μέσα στή – καί ἀπό τή – θεμισμένη καπιταλιστική κοινωνία, ὅπως ὑπάρχει.

Θ' ἀναφέρω ἀπλῶς δύο πλευρές αὐτῆς τῆς κατεργασίας. Ἡ μιά ἀφορᾷ τήν ἐνστάλλαξη στά ἄτομα, ἀπό

τήν πιά τρυφερή παιδική ηλικία τους, μιᾶς σχέσης πρὸς τήν ἐξουσία, ἑνός ὀρισμένου τύπου σχέσης πρὸς ἕναν ὀρισμένο τύπο ἐξουσίας. Ἡ ἄλλη ἀφορᾶ τήν ἐνστάλλαξη στά ἄτομα ἑνός συνόλου «ἀναγκῶν», πού γιά τήν «ἱκανοποίησή» τους αὐτά θά ἀφιερῶσουν κατόπι ὅλη τους τή ζωή.

Καί πρῶτα, ἡ ἐξουσία. Ὅταν ἐξετάζουμε τή σύγχρονη κοινωνία καί τή συγκρίνουμε μέ τίς κοινωνίες πού προηγήθηκαν ἀπ' αὐτήν, διαπιστώνουμε μιᾶ σπουδαία διαφορά: σήμερα ἡ ἐξουσία παρουσιάζεται ὡς ἀφ-αγιασμένη· δέν ὑπάρχουν πιά βασιλιάδες ἐλέω Θεοῦ.

Ντανιέλ Κόν-Μπέντιτ: Μήν ξεχνᾶς πῶς βρῖσκεσαι στό Βέλγιο.

Κορνήλιος Καστοριάδης: Δέν ξεχνᾶω πῶς βρῖσκομαι στό Βέλγιο. Ἀλλά δέν νομίζω πῶς ὁ βασιλιάς τῶν Βέλγων θεωρεῖται ἐλέω Θεοῦ βασιλιάς. Πιστεύω πῶς εἶναι ἀρχή τοῦ βελγικοῦ συνταγματικοῦ δικαίου, ὅτι ἂν ὑπάρχει ἕνας βασιλιάς τῶν Βέλγων, εἶναι γιατί ὁ βελγικός λαός ἀποφάσισε κυριαρχικά νά ἔχει ἕνα βασιλιά – δέν εἶναι ἔτσι; (Γέλια.)

Θά πίστευε λοιπόν κανείς πῶς ἡ ἐξουσία σήμερα εἶναι ἀφ-αγιασμένη. Στήν πραγματικότητα αὐτό δέν ἀληθεύει. Ἐκεῖνο πού ἄλλοτε καθαγίαζε τήν ἐξουσία ἦταν ἡ θρησκεία: ὅπως ἔλεγε ὁ ἀπόστολος Παῦλος στήν πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολή του, «κάθε ἐξουσία προέρχεται ἀπό τόν Θεό». Κάτι ἄλλο ἔχει πάρει σήμερα τή θέση τῆς θρησκείας καί τοῦ Θεοῦ: κάτι πού δέν εἶναι γιά μᾶς «ἱερό», ἀλλά πού πέτυχε, κουτσά-στραβά, νά στεριώσει κοινωνικά ὡς τό πρακτικό ἰσοδύναμο τοῦ ἱεροῦ, ὡς ἕνα εἶδος ὑποκατάστατου τῆς

θρησκείας, ὡς μιᾶ ρηχὴ καί ξεδαθαιμένη θρησκεία. Κι αὐτό εἶναι ἡ παράσταση, ἡ φαντασιακή σημασιοδότηση τῆς γνώσης καί τῆς τεχνικῆς.

Δέν θέλω, φυσικά, νά πῶ μ' αὐτό ὅτι ὅσοι ἀσκοῦν τήν ἐξουσία «ἔχουν γνώση». Ἰσχυρίζονται ὅμως ὅτι ἔχουν, καί στό ὄνομα αὐτῆς τῆς δῆθεν γνώσης – εἰδικευμένης, ἐπιστημονικῆς, τεχνικῆς γνώσης – δικαιολογοῦν τήν ἐξουσία τους μπροστά στόν πληθυσμό. Ἄν μποροῦν καί τό κάνουν, εἶναι γιατί ὁ πληθυσμός τό πιστεύει, γιατί ἔχει ἐκπαιδευτεῖ νά τό πιστεύει.

Ἔτσι, στή Γαλλία ἔχουμε φορτωθεῖ ἕναν πρόεδρο τῆς Δημοκρατίας πού περνάει γιά εἰδικός τῆς οἰκονομίας. Αὐτός ὁ «εἰδικός», ὅταν ἦταν ἀκόμα ὑπουργός τῶν οἰκονομικῶν, ἐκφωνοῦσε λόγους στή Βουλή ὅπου ἀράδιαζε ἐπί ἕνα τρίωρο στατιστικές μέ τετραψήφιους δεκαδικούς ἀριθμούς. Πράγμα πού σημαίνει πῶς θά ἔπρεπε νά μήν εἶχε περάσει στίς ἐξετάσεις ὡς πρωτοετής μιᾶς σχολῆς οἰκονομικῶν ἐπιστημῶν, γιατί μιᾶ στατιστική μέ τετραψήφιους δεκαδικούς σέ θέματα τιμῶν καί παραγωγῆς δέν ἔχει κανένα ἀπολύτως νόημα: τό πολύ-πολύ, στούς τομεῖς αὐτούς, μποροῦμε νά μιλάμε μέ προσέγγιση δέκα ἑκατοστῶν. Μολαταῦτα, ὁ πρόεδρος Ζισκάρ, ἂν καί μή οἰκονομολόγος, κατόρθωσε νά ξεχώσει ἕνα δεινόσαυρο τῆς δῆθεν οἰκονομικῆς γνώσης, ἕναν ὀνόματι Raymond Barre (γέλια καί χειροκροτήματα), πού τόν βάφτισε δημοσίᾳ ὡς «τόν καλύτερο οἰκονομολόγο τῆς Γαλλίας». Κι ἔτσι, τό μπορντέλο τῆς γαλλικῆς οἰκονομίας εἶναι τώρα πολύ μεγαλύτερο ἀπ' ὅ,τι ἦταν πρῖν τρία χρόνια κι ἀπ' ὅ,τι θά ἦταν ἂν ἕνας ὀποιοσδήποτε θυρωρός γινόταν πρόεδρος τῆς κυβέρνησης. (Γέλια.)

Ἄπ' ὅλα τοῦτα θγαίνει ἕνα πρακτικό συμπέρασμα. Ὑπάρχει ἕνα πεδίο ἀγώνα, κυρίως γιά ἀνθρώπους

σάν και σᾶς, σάν και μᾶς ὄλους ἐδῶ πού καταγινόμαστε λίγο-πολύ μέ τίς πνευματικές ἢ ἐπιστημονικές δραστηριότητες. Πρέπει νά δείξουμε, πρὶν ἀπ' ὅλα, ὅτι ἡ ἐξουσία, στή σημερινή ἐποχή, δέν εἶναι ἡ γνώση· ὅτι ὄχι μόνο δέν ξέρει τά πάντα, ἀλλά και ὅτι ξέρει πολύ λιγότερα ἀπ' ὅσα ξέρει ὁ κόσμος γενικά και ὅτι ὑπάρχουν γι' αὐτό θαυότεροι και ὀργανικοί λόγοι. Και, δεύτερο, ὅτι αὐτή ἡ «γνώση» πού ἐπικαλεῖται ἡ ἐξουσία, ἀκόμα και ὅταν ὑπάρχει, ἔχει ἕναν πολύ ἰδιαίτερο, μερικό και στρεβλωμένο στή βάση του χαρακτήρα.

Ἵπάρχει ὁμως και ἕνα ἀκόμα ζήτημα πού δέν θέλω νά τό ἀποσιωπήσω – ἄν και δέν εἶναι ἀπό τά ζητήματα στά ὁποῖα θά ἔπρεπε νά μακρολογήσουμε ἀπόψε. Ἔχουμε νά κάνουμε ἐδῶ – ξεχνώντας τώρα ὀλότελα τούς κ.κ. Ζισκάρ, Μπάρ και Σία – μ' ἕνα ἀληθινό πρόβλημα τῆς γνώσης, ἀλλά και τῆς τεχνικῆς, πού μᾶς ζητάει ἀπάντηση, γιατί αὐτή ἡ γνώση και αὐτή ἡ τεχνική ξεπερνοῦν τήν τωρινή θέσμιση τῆς κοινωνίας. Ἐκόμα και ἄν παραδεχτοῦμε – ὅπως τό κάνω ὁ ἴδιος – ὅτι ἡ κατεύθυνση, οἱ σκοποί, ὁ τρόπος μεταβίβασης και ἡ ἐσωτερική ὀργάνωση τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσης εἶναι ἀγκυροβολημένες στό σημερινό κοινωνικό σύστημα· κάτι περισσότερο, ὅτι τοῦ εἶναι, κατά μίαν ἕννοια, ὁμοούσιες· ἀκόμα και τότε, θά πρέπει νά δεχτοῦμε πώς κάτι ἐδῶ δημιουργεῖται πού ξεπερνάει ἀσφαλῶς τή σύγχρονη ἐποχή. Αὐτό ἐξάλλου ἀληθεύει και γιά τίς προγενέστερες ἐποχές τῆς ἱστορίας. Γιά νά πάρουμε ἕνα εὔκολο παράδειγμα: τό πυθαγόρειο θεώρημα ἀνακαλύφθηκε και ἀποδείχτηκε πρὶν εἴκοσι πέντε αἰῶνες στή Σάμο ἢ δέν ξέρω πού ἄλλοῦ, δέν ἔχει σημασία. Εἶναι φανερό πώς ἀνακαλύφθηκε σ' ἕνα πλαίσιο καθόλου «οὐδέτερο», ἀποτελούμενο ἀπό ἕνα

σύνολο φαντασιακῶν σχημάτων ἀδιάρρηκτα και βαθιά δεμένων μέ τήν ἑλληνική κοσμοαντίληψη, μέ τήν ἑλληνική φαντασιακή θέσμιση τοῦ κόσμου, ὅπως και ὀλόκληρη ἡ ἑλληνική γεωμετρία. Αὐτό δέν ἐμποδίζει, ὕστερα ἀπό εἴκοσι πέντε αἰῶνες, τό πυθαγόρειο θεώρημα ἢ κάτι πού ἔχει τήν ἴδια ὀνομασία, ὄχι μόνο νά ἐξακολουθεῖ νά «εἶναι ἀληθινό» (μποροῦμε νά κοιτάζουμε σέ τούτη τήν ἔκφραση ὅσα εἰσαγωγικά και ἐρωτηματικά θέλουμε); ἀλλά και νά ἐμφανίζεται ὡς ἀπείρως πῶ ἀληθινό ἀπ' ὅ,τι μποροῦσε νά τό σκεφτεῖ ὁ ἴδιος ὁ Πυθαγόρας, μιά και ἡ σημερινή διατύπωση τοῦ πυθαγόρειου θεωρήματος, ὅπως θά τῆ βρεῖτε σ' ἕνα σύγχρονο ἐγχειρίδιο μαθηματικῆς ἀνάλυσης, ἀποτελεῖ μιά πελώρια γενίκευσή του. Ἐξακολουθεῖ νά λέγεται πυθαγόρειο θεώρημα, ἀλλά διατυπώνεται ὡς ἐξῆς: σέ κάθε προχιλμπερτιανό χῶρο, τό τετράγωνο τῆς νόρμας τοῦ ἀθροίσματος δύο ὀρθογώνιων ἀνυσμάτων εἶναι ἴσο πρὸς τό ἀθροισμα τῶν τετραγώνων τῶν νορμῶν τους. Ἦ, γιά νά πάρουμε ἕνα ἄλλο παράδειγμα: δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει κοινωνία δίχως ἀριθμητική – ὅσο και ἄν ἡ κοινωνία αὐτή εἶναι ἀρχαϊκή, πρωτόγονη, ἄγρια. Ἀλλά τότε, πού σταματάει ἡ ἀριθμητική; Και αὐτό ἐπίσης ἀποτελεῖ μέρος τοῦ ζητήματος τῆς γνώσης. Εἶναι πολύ εὔκολο νά ξεφλάς μ' αὐτό τό ζήτημα λέγοντας, ὅπως τελευταῖα κάποιος παριζιάνος μικρο-φασέρ, ὅτι ὀλοκληρωτισμός εἶναι οἱ ἐπιστήμονες στήν ἐξουσία: πράγμα πού, φυσικά, συντελεῖ στή διάδοση και στήν ἐνίσχυση τοῦ ἐπικρατοῦντος ἰδεολογικοῦ φανακισμοῦ. Λές και ὁ Στάλιν, πού, ὅπως τό ἀποκάλυψε ὁ Χρυσιστόφ, διεύθυνε τίς ἐπιχειρήσεις τοῦ σοβιετικοῦ στρατοῦ, κατά τόν δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, πάνω σέ μιά σχολική γαιόσφαιρα, ἦταν ἕνας «ἐπιστήμονας στήν ἐξουσία»! Ἀλλά εἶναι

επίσης πάρα πολύ εύκολο νά ξοφλᾶς μέ τό ζήτημα, ὅπως γίνεται συχνά καί μέσα στόν κύκλο μας καί ἀπό ἀνθρώπους πού εἶναι κοντά μας, ἀπορρίπτοντας συλλήβδην τήν ἐπιστήμη καί τήν τεχνική σάν τέτοιες, γιατί τάχα εἶναι καθαρά προϊόντα τοῦ κατεστημένου συστήματος· καταλήγει ἔτσι νά σβήνεις τό ἐρώτημα πού ἀφορᾷ τόν κόσμο, ἐμᾶς τούς ἴδιους, τή γνώση μας.

Ἔρχομαι τώρα στήν ἄλλη διάσταση τῆς διαδικασίας κοινωνικῆς κατεργασίας τοῦ ἀτόμου, σ' αὐτήν πού ἀφορᾷ τίς «ἀνάγκες». Εἶναι ὀλοφάνερο πῶς δέν ὑπάρχουν «φυσικές ἀνάγκες» τοῦ ἀνθρώπινου ὄντος, ὅποιον ὀρισμό τοῦ ὄρου «φυσικός» κι ἂν διαλέξουμε – ἐκτός ἴσως ἀπό τόν φιλοσοφικό ὄρου ἢ «φύση» εἶναι κάτι τό ἐντελῶς διαφορετικό ἀπ' αὐτό πού σκέφτεστε συνήθως μ' αὐτήν τή λέξη: μιά «φύση», ὅπως τή βλέπει ὁ Ἀριστοτέλης ἢ ὁ Σπινόζα, κάτι σάν ἕνα κανόνα ἰδεατό καί συνάμα πραγματικό. Ἐκτός ἀπό τό γεγονός ὅτι δέν βρισκόμαστε ἐδῶ ἀπόψε γιά νά συζητήσουμε τέτοιου εἴδους φιλοσοφικά ζητήματα, αὐτή ἢ ἔννοια τοῦ ὄρου «φύση» δέν μᾶς ἐνδιαφέρει γιά ἕνα συγκεκριμένο λόγο: δέν βλέπουμε πῶς θά μπορούσαμε νά συμφωνήσουμε κοινωνικά γιά νά προσδιορίσουμε ἀνάγκες πού θ' ανταποκρίνονταν σ' αὐτήν ἐδῶ τή «φύση».

Δέν ὑπάρχουν φυσικές ἀνάγκες. Κάθε κοινωνία δημιουργεῖ ἕνα σύνολο ἀναγκῶν γιά τά μέλη της καί τά μαθαίνει ὅτι τή ζωή δέν ἀξίζει νά τή ζεῖ κανεῖς – καί οὔτε μπορεῖ ὑλικά νά τή ζεῖ – παρά μόνον ἂν αὐτές οἱ ἀνάγκες «ἰκανοποιοῦνται» κουτσά-στραβά. Ποιά εἶναι, ἀπό τούτη τήν ἀποψη, ἢ ἰδιοτυπία τοῦ καπιταλισμοῦ; Πρῶτο, τό ὅτι ὁ καπιταλισμός μπόρεσε νά ἐμφανιστεῖ, νά διατηρηθεῖ, ν' ἀναπτυχθεῖ καί νά στε-

ριώσει (παρά καί μαζί μέ τούς ἔντονους ἐργατικούς ἀγῶνες πού συντάραξαν τήν ἱστορία του), μόνον ἐπειδή ἔβαλε στό κέντρο τῶν πάντων τίς «οἰκονομικές» ἀνάγκες. Ἕνας μουσουλμάνος ἢ ἕνας ἰνδουϊστής ὀλη τή ζωή του θά βάζει στή μπάντα χρήματα γιά νά κάνει τό προσκύνημα στή Μέκκα ἢ σέ κάποιο Τέμενος· αὐτό τοῦ εἶναι μιά «ἀνάγκη». Δέν εἶναι ὅμως ἀνάγκη γιά ἕνα ἄτομο κατεργασμένο ἀπό τήν καπιταλιστική κουλτούρα: τό προσκύνημα αὐτό εἶναι μιά δεισιδαιμονία ἢ μιά λόξα. Γιά τό ἴδιο ὅμως ἄτομο δέν εἶναι δεισιδαιμονία ἢ λόξα, ἀλλά ἀπόλυτη «ἀνάγκη» νά ἔχει ἕνα αὐτοκίνητο ἢ ν' ἀλλάζει αὐτοκίνητο κάθε τρία χρόνια, ἢ νά ἔχει μιά ἐγχρωμη τηλεόραση.

Κατά δεύτερο λόγο, ἐπομένως, ὁ καπιταλισμός κατορθώνει νά δημιουργήσει μίαν ἀνθρωπότητα γιά τήν ὁποία, λίγο-πολύ καί κουτσά-στραβά, αὐτές οἱ «ἀνάγκες» εἶναι περίπου καθετί πού μετράει στή ζωή. Καί, τρίτο – καί αὐτό εἶναι ἕνα ἀπό τά σημεία πού μᾶς χωρίζουν ριζικά ἀπό μίαν ἀποψη σάν ἐκείνη πού ὁ Μάρξ μποροῦσε νά ἔχει γιά τήν καπιταλιστική κοινωνία – τίς ἀνάγκες πού δημιουργεῖ ὁ καπιταλισμός, κουτσά-στραβά-καί-ὡς-ἐπί-τό-πλεῖστον, τίς ἰκανοποιεῖ. Ὅπως λένε στά ἐγγλέζικα: *He promises the goods and he delivers the goods* (ὑπόσχεται τά ἀγαθά καί προμηθεύει τά ἀγαθά). Τά ψευτοπράματα ὑπάρχουν, τά μαγαζιά ξεχειλίζουν ἀπό δαῦτα – καί δέν ἔχετε παρά νά δουλέψετε γιά νά μπορέσετε νά τ' ἀγοράσετε. Δέν ἔχετε παρά νά εἶστε φρόνιμοι καί νά δουλεύετε, ἔτσι θά κερδίσετε περισσότερο, θ' ἀναρριχηθεῖτε, θ' ἀγοράζετε περισσότερο, αὐτό εἶναι ὄλο. Καί ἡ ἱστορική πείρα εἶναι αὐτοῦ γιά νά δείξει πῶς, ἔξω ἀπό μερικές ἐξαιρέσεις, ἢ μηχανή λειτουργεῖ: ἢ μηχανή λειτουργεῖ, παράγει, δουλεύει, ἀγοράζει, κατα-

ναλώνει, καί... ξαναλειτουργεί.

Στή φάση αυτή τής συζήτησης, τό ζήτημα πού μπαίνει δέν είναι ἄν «ἐπικρίνουμε» τοῦτο τό σύνολο τῶν ἀναγκῶν ἀπό μιά προσωπική ἄποψη, αἰσθητική, ἀνθρώπινη, φιλοσοφική, βιολογική, ἰατρική ἢ ὅ,τι ἄλλο θέλετε. Τό ζήτημα ἀφορᾷ τά γεγονότα, γιά τά ὁποῖα δέν πρέπει νά τρέφουμε αὐταπάτες. Κοντολογίς, ἡ κοινωνία αὐτή λειτουργεῖ ἐπειδή οἱ ἄνθρωποι ἐπιθυμοῦν πολύ ν' ἀγοράσουν ἓνα αὐτοκίνητο καί γενικά μποροῦν νά τό ἀποκτήσουν καί ἐπειδή μποροῦν ν' ἀγοράσουν βενζίνη γιά τοῦτο τό αὐτοκίνητο. Γι' αὐτό πρέπει νά καταλάβουμε ὅτι ἓνα ἀπό τά πράγματα πού θά μπορούσαν νά γκρεμίσουν τό κοινωνικό σύστημα στή Δύση δέν εἶναι ἡ ἀπόλυτη ἢ σχετική «ἐξαθλίωση», ἀλλά λογουχάρη τό γεγονός ὅτι οἱ κυβερνήσεις δέν μποροῦν πιά νά προμηθεύουν βενζίνη στούς αὐτοκινητιστές.

Πρέπει νά καταλάβουμε καλά τί σημαίνει αὐτό. "Όταν μιλάμε γιά τό πρόβλημα τής ἐνέργειας, γιά τό πυρηνικό κτλ., στήν οὐσία ἐμπλέκεται ὅλη ἡ πολιτική καί κοινωνική λειτουργία καί ὅλος ὁ σύγχρονος τρόπος ζωῆς. "Ετσι ἔχει τό πράγμα, τόσο «ἀντικειμενικά» ὅσο καί ἀπό τή σκοπιά τῶν ἀτόμων. Ἀπό τήν ἄποψη αὐτή οἱ κριτικές μας γιά καταναλωτική ἀποβλάκωση ἔχουν ἐλάχιστη σημασία.

Μποροῦμε νά δώσουμε εὐκόλα μίαν εἰκόνα τής κατάστασης, προστρέχοντας στούς μελλοντικούς – καί ἤδη παρόντες καί παρελθόντες – ἐκλογικούς λόγους τοῦ πολίτη Marghais, πού ἐξηγοῦν ὅτι: *πρῶτο*, ἄν δέν ἔχετε πιά βενζίνη γιά νά κυκλοφορεῖτε, φταῖνε τά τράστ, οἱ πολυεθνικές καί ἡ κυβέρνηση πού παίζει τό παιχνίδι τους· καί, *δεύτερο*, ἄν τό κομμουνιστικό κόμμα ἔρθει στήν ἐξουσία, θά σᾶς δώσει βενζίνη γιατί

θά πάψει νά ὑποτάσσεται στίς πολυεθνικές, ἀλλά καί ἐπειδή ἡ μεγάλη μας σύμμαχος, φίλη τοῦ γαλλικοῦ λαοῦ καί μεγάλη παραγωγός πετρελαίου, ἡ Σοβιετική Ἐνωση, θά μᾶς προμηθεύει ὅσο χρειαζόμαστε (ἄλλο ζήτημα τώρα ἄν τά πράγματα ἀρχίζουν νά πηγαίνουν κι ἐκεῖ πολύ ἄσχημα καί σέ τοῦτο τό κεφάλαιο). Βλέπουμε ἐδῶ ἓνα πιθανό σενάριο· ὅπως ὑπάρχει ἓνα πιθανό σενάριο κι ἀπό τή φαινομενικά ἀντίθετη πλευρά – λέω φαινομενικά, – δηλαδή ἀπό τήν πλευρά μιᾶς νεοφασιστικῆς δημαγωγίας πού θά μπορούσε ν' ἀναπτυχθεῖ ὁρμώμενη ἀπό τήν ἐνεργειακή κρίση καί τίς κάθε λογῆς ἐπιπτώσεις της.

Ἡ ἐνεργειακή κρίση δέν ἔχει νόημα ὡς κρίση, καί δέν εἶναι κρίση παρὰ μόνο σέ σχέση μέ τό σημερινό μοντέλο κοινωνίας. Εἶναι αὐτή ἡ κοινωνία πού ἔχει ἀνάγκη κάθε χρόνο 10% περισσότερο πετρέλαιο ἢ ἐνέργεια γιά νά μπορεῖ νά ἐξακολουθεῖ νά λειτουργεῖ. Αὐτό σημαίνει πῶς ἡ ἐνεργειακή κρίση εἶναι, κατά κάποιαν ἔννοια, κρίση αὐτῆς τῆς κοινωνίας. "Ετσι, περιέχει τό σπέρμα – ἐδῶ προβάλλει ἓνα ζήτημα στό ὁποῖο εἶναι περισσότερο δουλειά δική σας παρὰ δική μου νά δώσετε μίαν ἀπάντηση – τῆς ἀμφισβήτησης ἀπό τά ἄτομα ὁλόκληρου τοῦ συστήματος, ἴσως ὅμως νά περιέχει ἐπίσης τό σπέρμα τῆς δυνατότητας ν' ἀκολουθήσουν οἱ ἄνθρωποι, στό πολιτικό ἐπίπεδο, τά πιά πλανερὰ καί τά πιά τερατώδη ρεύματα. Γιατί ἡ κοινωνία αὐτή, τέτοια πού εἶναι, δέν θά μπορούσε ἴσως νά ἐξακολουθήσει νά ὑπάρχει ἄν δέν τῆς εἶχε ἐξασφαλιστεῖ τοῦτο τό χουρχουρητό τῆς αὔξουσας κατανώσεως. Θά μπορούσε ν' αὐτο-ἀμφισβητηθεῖ λέγοντας: αὐτό πού κάνουν οἱ ἄνθρωποι εἶναι καθαρῆ τρέλα, ὁ τρόπος πού ζοῦν εἶναι παράλογος. Ἀλλά θά μπορούσε ἐπίσης νά γαντζωθεῖ στόν τωρινό τρόπο ζωῆς.

λέγοντας: τό τάδε κόμμα ἔχει τή λύση, ἤ: δέν ἔχουμε παρά νά πετάξουμε ἔξω τούς Ἑβραίους, τούς Ἀραβες ἢ δέν ξέρω ποιόν ἄλλο, γιά νά λύσουμε τά προβλήματα μας.

Ἔτσι μπαίνει τό ζήτημα κι ἔτσι σᾶς τό θέτω τώρα: σέ ποιό σημείο βρίσκεται ἡ κρίση τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου ζωῆς γιά τούς ἀνθρώπους; Καί τί θά μπορούσε νά εἶναι μιά διαυγής πολιτική δραστηριότητα πού ἐπιταχύνει τή συνειδητοποίηση τοῦ παράλογου χαρακτήρα τοῦ συστήματος καί βοηθάει τά ἄτομα νά συναγάγουν τίς κριτικές κατά τοῦ συστήματος πού, ἀσφαλῶς, διαμορφώνονται ἤδη δεξιά κι ἀριστερά;

Θά ἤθελα τώρα νά ἐξετάσω, σέ ἄμεση συνάρτηση μέ τά προηγούμενα, τό οἰκολογικό κίνημα. Στήν ἱστορία τῆς νεότερης κοινωνίας παρατηρεῖται, κατά τή γνώμη μου, ἕνα εἶδος ἐξέλιξης τοῦ ἐδάφους πού πάνω του στηρίχθηκαν οἱ ἀμφισβητήσεις, οἱ ἐξεγέρσεις, οἱ ἐπαναστάσεις. Νομίζω ἐπίσης ὅτι αὐτή ἡ ἐξέλιξη μπορεί κάπως νά φωτιστεῖ ἂν ἀναφερθοῦμε στίς δύο ἐκείνες διαστάσεις τῆς θέσμησης τῆς κοινωνίας γιά τίς ὁποῖες μίλησα λίγο πρῖν: τήν ἐνστάλλαξη στά ἄτομα ἑνός σχήματος ἐξουσίας καί τήν ἐνστάλλαξη στά ἄτομα ἑνός σχήματος ἀναγκῶν. Τό ἐργατικό κίνημα ἀμφισβήτησε, ἀπό μιᾶς ἀρχῆς, τό σύνολο τῆς ὀργάνωσης τῆς κοινωνίας, ἀλλά μ' ἕναν τρόπο πού, ἀναδρομικά, δέν μπορεί παρά νά μᾶς φαίνεται κάπως ἀφηρημένος. Αὐτό πού τό ἐργατικό κίνημα πολεμοῦσε κατά κύριο λόγο ἦταν ἡ διάσταση τῆς ἐξουσίας – δηλαδή ἡ δυναστευση πού εἶναι ἡ «ἀντικειμενική» τῆς πλευρά. Ἀκόμα καί σέ τοῦτο τό σημείο ἀφηνε στή σκιά – ἦταν σχεδόν μοιραῖο ἐκείνη τήν ἐποχή – ὄψεις ἀπόλυτα ἀποφασιστικές τοῦ προβλήματος τῆς ἐξουσίας καί τῆς

κυριαρχίας, ἐπομένως καί πολιτικά προβλήματα τῆς ἀνάπλασης μιᾶς αὐτόνομης κοινωνίας. Ὅρισμένες ἀπ' αὐτές τίς ὄψεις ἀμφισβητήθηκαν κατοπινά· καί κυρίως, πιά πρόσφατα, ἀπό τό κίνημα τῶν γυναικῶν καί τό κίνημα τῶν νέων, πού χτύπησαν τά σχήματα καί τίς σχέσεις ἐξουσίας ὅπως ὑπάρχουν σέ ἄλλες σφαῖρες τῆς κοινωνικῆς ζωῆς.

Ἐκεῖνο πού τό οἰκολογικό κίνημα ἀμφισβήτησε, ἀπό τή μεριά του, εἶναι ἡ ἄλλη διάσταση: τό σχῆμα καί ἡ δομή τῶν ἀναγκῶν, ὁ τρόπος ζωῆς, πράγμα πού ἀποτελεῖ ἕνα κεφαλαιῶδες ξεπέρασμα ἐκείνου πού μπορεί νά θεωρηθεῖ ὡς ὁ μονόπλευρος χαρακτήρας τῶν προγενέστερων κινήματων. Στό κέντρο τῆς προσοχῆς τοῦ οἰκολογικοῦ κινήματος εἶναι ὀλόκληρη ἡ ἀντίληψη, ὀλόκληρη ἡ τοποθέτηση τῶν σχέσεων ἀνάμεσα στήν ἀνθρωπότητα καί τόν περιβάλλοντα κόσμο, καί τελικά τό θεμελιακό καί αἰώνιο ἐρώτημα: τί εἶναι ἡ ἀνθρώπινη ζωή; Ζοῦμε γιά ποιό λόγο;

Στό ἐρώτημα τοῦτο ὑπάρχει κιόλας μιά ἀπάντηση, καί εἶναι γνωστή: εἶναι ἡ καπιταλιστική ἀπάντηση. Ἐπιτρέψτε μου ἐδῶ νά κάνω μιά παρένθεση καί μιά σύντομη ἀναδρομή. Ἡ ὠραιότερη καί ἡ πιά λακωνική διατύπωση τοῦ πνεύματος τοῦ καπιταλισμοῦ πού γνωρίζω, εἶναι ἡ γνωστή προγραμματική ρήση τοῦ Καρτέσιου: νά φτάσουμε στή γνώση καί στήν ἀλήθεια γιά «νά γίνουμε ἀφέντες καί κτήτορες τῆς φύσης». Σ' αὐτή τήν ἀπόφαση τοῦ μεγάλου ὀρθολογιστῆ φιλόσοφου βλέπουμε μέ τόν ἐναργέστερο τρόπο τήν αὐταπάτη, τήν τρέλα, τόν παραλογισμό τοῦ καπιταλισμοῦ (ὅπως ἐπίσης καί μιᾶς ὀρισμένης φιλοσοφίας καί μιᾶς ὀρισμένης θεσμολογίας πού προηγήθηκαν ἀπ' αὐτόν). Τί σημαίνει νά γίνουμε ἀφέντες καί κτήτορες τῆς φύσης; Σημειώστε ἐπίσης πῶς πάνω σέ τούτη τή δίχως

νόημα ιδέα θεμελιώνονται τόσο ο καπιταλισμός όσο και το έργο του Μάρξ και ο μαρξισμός.

Έ, λοιπόν, εκείνο που φανερώνεται, ίσως με ψηλαφητά και με ψελλίσματα, μέσα από το οικολογικό κίνημα, είναι ότι ασφαλώς δεν θέλουμε να είμαστε αφέντες και κτήτορες της φύσης. Πρώτο, γιατί έχουμε καταλάβει πώς αυτό δεν σημαίνει τίποτε, πώς αυτό δεν έχει νόημα – παρά μόνο εκείνο της καθυπόταξης της κοινωνίας σ' ένα παράλογο σχέδιο και στίς δομές δυνάστευσης που το ενσαρκώνουν. Και δεύτερο, γιατί θέλουμε μιάν άλλη σχέση με τη φύση και τόν κόσμο· κι αυτό σημαίνει επίσης έναν άλλο τρόπο ζωής και άλλες ανάγκες.

Τό ζήτημα όμως είναι: ποιόν τρόπο ζωής και ποιές ανάγκες; Τί θέλουμε; Και ποιός, πώς, με βάση τί, μπορεί ν' απαντήσει σ' αυτά τα ερωτήματα; Ν' απαντήσει όχι με τήν έννοια της απόλυτης γνώσης, αλλά με γνώση του πράγματος και με διαύγεια πνεύματος.

Κατά τή γνώμη μου, τό οικολογικό κίνημα εμφανίστηκε ως ένα από τά κινήματα που τείνουν προς τήν αυτονομία της κοινωνίας· και κάθε φορά που χρειάστηκε, κ'ά κάνω λόγο γι' αυτό, προφορικά ή γραφτά, τό συμπεριέλαβα στή σειρά των κινήματων γιά τά όποια μίλησα πριν λίγο. Στο οικολογικό κίνημα, μπαίνει ζήτημα, κατά πρώτο λόγο, γιά τήν αυτονομία σέ σχέση μ' ένα τεχνικο-παραγωγικό σύστημα, δηθεν αναπόφευχτο ή δηθεν βέλτιστο: τό ύφιστάμενο στή σημερινή κοινωνία τεχνικο-παραγωγικό σύστημα. Άλλά είναι απόλυτα βέβαιο ότι τό οικολογικό σύστημα, μέ τά ζητήματα που ανακινεί, ξεπερνά κατά πολύ τοῦτο τό ζήτημα του τεχνικο-παραγωγικού συστήματος, ότι εμπλέκει δυνητικά όλο τό πολιτικό πρόβλημα και όλο-

κληρο τό κοινωνικό πρόβλημα. Θά εξηγήσω τί έννοώ και θά κλείσω μ' αυτό.

Τό ότι τό οικολογικό κίνημα εμπλέκει όλόκληρο τό πολιτικό πρόβλημα και όλόκληρο τό κοινωνικό πρόβλημα, μπορούμε να τό δοῦμε άμέσως ξεκινώντας από ένα φαινομενικά περιορισμένο ζήτημα. Έλπίζω να μέ συγχωρήσετε αν σας λέω πράγματα που τά έχετε ασφαλώς άκούσει ήδη δεκάδες φορές, και αν τά λέω μέ άγαρμπο τρόπο. 'Ο αντιπυρηνικός άγώνας: μάλιστα, περίφημα, εὔγε! Άλλά μήπως αυτό σημαίνει ταυτόχρονα: άγώνας κατά του ήλεκτρισμού; Άν ναι, τότε θά πρέπει να τό ποῦμε άμέσως, φωναχτά και ξεκάθαρα. Και θά πρέπει ακόμα να ποῦμε: είμαστε ενάντια στον ήλεκτρισμό και γνωρίζουμε τό τί συνεπάγεται αυτό που λέμε: καμιά εὔηχοποίηση σέ μιάν αίθουσα σαν και τούτη – μά... έχει γίνει κιόλας! (γέλια)· κανένα τηλέφωνο· κανένα έγχειρητικό συγκρότημα σέ χειρουργείο (στό κάτω-κάτω ο Ιλίτς βεβαιώνει πώς ή ίατρική δεν κάνει τίποτε άλλο παρά να μεγαλώνει τό ποσοστό της θνησιμότητας)· κανένα ραδιόφωνο· κανένα μαγνητόφωνο· κανέναν από τούς δίσκους του Keith Jarrett, όπως αυτούς που άκουα πριν λίγο στή λέσχη σας, κτλ. Θά πρέπει να αντιληφθούμε καλά ότι δεν υπάρχει ουσιαστικά κανένα αντικείμενο της σύγχρονης ζωής που να μην προϋποθέτει μέ τόν ένα ή τόν άλλο τρόπο, άμεσα ή έμμεσα, τόν ήλεκτρισμό. 'Η όλική αυτή απόρριψη είναι ίσως αποδεκτή – αλλά θά πρέπει να τό ξέρουμε και θά πρέπει να τό ποῦμε.

Άλλιώς, τό μόνο λογικό πράγμα θά είναι να προτείνουμε άλλες πηγές ενέργειας, να δηλώσουμε και να δείξουμε πώς δεν είναι ανάγκη να στερηθούμε τόν ήλεκτρισμό αν αποκλείσουμε τούς σταθμούς πυρηνικής ενέργειας, υπό τόν όρο ν' αναμορφώσουμε τό όλο

σύστημα παραγωγής ενέργειας έτσι, πού νά μπαίνουν σέ εφαρμογή μόνο ανανεώσιμες ενέργειες. Καθώς είμαι βέβαιος ότι γνωρίζετε περισσότερα από μένα για τίς ανανεώσιμες ενέργειες, δέν θά χρειαστεί νά σταθώ σέ τούτο είδικά τό ζήτημα. Ἀλλά τό θέμα τῶν ανανεώσιμων ἐνεργειῶν ξεπερνάει πολύ τό ζήτημα τῶν ανανεώσιμων ἐνεργειῶν. Πρίν ἀπ' ὅλα ἐμπλέκει τήν ὁλότητα τῆς παραγωγῆς· καί ὕστερα (ἢ μάλλον ταυτόχρονα) ἐμπλέκει τήν ὁλότητα τῆς κοινωνικῆς ὀργάνωσης. Ἀπ' ὅ,τι ξέρω προσωπικά, ἡ μόνη προσπάθεια νά παρθεῖ σοβαρά ὑπόψη τό σύνολο τοῦ προβλήματος εἶναι τό σχέδιο *Alter* πάνω στό ὁποῖο ἐργάζεται, στή Γαλλία, ὁ μαθηματικός Philippe Cougège μέ μιᾶ μικροσκοπική ὁμάδα καλοπροαίρετων συνεργατῶν. Λέω σοβαρά, γιατί ὁ Cougège εἶδε ἀμέσως πώς δέν μπαίνει ζήτημα μόνο νά ἐξασφαλιστεῖ ἡ παραγωγή ανανεώσιμων ἐνεργειῶν, ἀλλά ὅτι αὐτό περιλάμβανε τήν ὁλότητα τῆς παραγωγῆς καί, κατά συνέπεια, ἐπιχείρησε νά φτιάξει ἕνα μικρό πλήρες «σύστημα» (ἢ μάλλον, ἕνα πλατύ φάσμα τέτοιων συστημάτων ἐξαρθρώμενων, τό καθένα, ἀπό τούς ἐπιδιωκόμενους τελικούς στόχους), μιᾶ μήτρα ἰσοζυγισμένη πού καλύπτει τό σύνολο τῶν «εἰσροῶν» καί τῶν «ἐκροῶν» μιᾶς μικρῆς περιοχῆς λίγο-πολύ αὐτάρκους. Ἀλλά λέω ἐπίσης σοβαρά, γιατί ὁ Cougège εἶδε ἀκόμα, καί τό λέει, ὅτι αὐτό πού στό «τεχνικό» καί «οἰκονομικό» πεδίο εἶναι μιᾶ λύση – ἂν ὄχι ἀπλή, τουλάχιστο πραγματοποιήσιμη – ἀνακινεῖ πελώρια πολιτικά καί κοινωνικά (τά λέει κοινωνικά) προβλήματα: τόν καθορισμό τῶν τελικῶν στόχων τῆς παραγωγῆς, τήν ἀποδοχή ἀπό τήν κοινότητα μιᾶς στάσιμης κατάστασης, τή διαχείριση τοῦ συνόλου, κτλ. Ἐδῶ μπορῶ νά πῶ πῶς βρίσκομαι σέ οἰκεῖο ἔδαφος: ὄχι, φυσικά, πῶς κατέχω τή λύση,

ἀλλά γιατί πρόκειται γιά ζητήματα πάνω στά ὁποῖα σκέφτομαι καί δουλεύω ἀπό τριάντα τώρα χρόνια καί πού γίνονται ταυτόχρονα πιό συγκεκριμένα καί πιό σαφῆ ὅταν δίνουμε ἕνα συγκεκριμένο ὑπόβαθρο στήν ἰδέα γιά κοινωνικές μονάδες αὐτοκυβερνώμενες καί πού ζοῦν σέ ἀρκετό βαθμό ἀπό τούς ανανεώσιμους τοπικούς πόρους. Μένει ὁμως αὐτό πού τό σχέδιο *Alter* δείχνει, θά ἔλεγα, «ἀρνητικά»: ἂν θέλουμε νά θίξουμε τό ἐνεργειακό πρόβλημα, τότε θά πρέπει νά θίξουμε τά πάντα. Ὅλα τούτα ὁμως δέν εἶναι οὔτε θεωρία, οὔτε φιλολογία. Ξέρουμε πῶς ἀπό τώρα κιόλας οἱ κυβερνήσεις λένε ὅτι δίχως σταθμούς πυρηνικῆς ἐνέργειας δέν θά ἔχουμε πιά ἠλεκτρισμό σέ μερικά χρόνια. Καί, ἀσφαλῶς, ἂν δέν γίνει τίποτε ἄλλο καί, καθῶς ἀπό τό 1973 καί δῶ, οἱ κυβερνήσεις αὐτές φλυαροῦσαν μόνο πάνω στό ἐνεργειακό πρόβλημα δίχως νά κάνουν τίποτε τό οὐσιαστικό, τελικά θά συμβεῖ κάτι παρόμοιο μέ τή διακοπή τῆς φόρτισης τοῦ δικτύου πού ἔγινε πέρσι στή Γαλλία.

Τώρα, ἀπό μιάν ἄλλη σκοπιά, τά σχέδια γιά τίς ανανεώσιμες ενέργειες εἶναι ἐν μέρει ἐπαναξιοποιήσιμα γιά σκοπούς πού δέν θά μπορούσαμε νά τούς ὀνομάσουμε οὔτε κἀν ρεφορμιστικούς: γιά σκοπούς σκέτου μπαλώματος τοῦ ὑφιστάμενου συστήματος. Καί, πέρα ἀπό τούτο τό ζήτημα τῆς ἐπαναξιοποίησης, ὀδηγούμαστε σ' ἕνα ἄλλο ἐρώτημα: μήπως ἕνας ἀντιπυρηνικός, ἐνεργειακός, οἰκολογικός «ρεφορμισμός» ἔχει κάποιο νόημα καί μπορεῖ νά ὑποστηριχτεῖ νηφάλια; Ἐννοῶ ἐδῶ μέ «ρεφορμισμό» τήν ὑποστήριξη πού παρέχεται σέ ἐπιμέρους μέτρα πού τά θεωροῦμε κατάλληλα καί μέ κάποιο νόημα (δηλαδή πού δέν ἐκμηδενίζονται λόγω τοῦ ὅτι παρενθέτονται σ' ἕνα ὀλικό σύστημα πού τό ἴδιο μένει ἀμετάβλητο). Λογουχάρη,

τότητας μιᾶς ριζικής ἀλλαγῆς τῆς κοινωνίας – ἀρχισε νά μοῦ παρουσιάζεται καί νά μέ ἀπασχολεῖ ὄλο καί περισσότερο. Τό γεγονός ὅτι μιᾶ ἄλλη κοινωνία, μιᾶ κοινωνία αὐτόνομη, δέν συνεπάγεται μόνο τήν αὐτοδιαχείριση, τήν αὐτοκυβέρνηση, τήν αὐτοθέσμιση. Συνεπάγεται καί μιάν ἄλλη κουλτούρα, μέ τή βαθύτερη σημασία αὐτῆς τῆς λέξης. Συνεπάγεται ἕναν ἄλλο τρόπο ζωῆς, ἄλλες ἀνάγκες, ἄλλους προσανατολισμούς τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς. Γιατί, θά συμφωνήσετε μαζί μου πώς ἕνας σοσιαλισμός τῆς κυκλοφοριακῆς συμφόρησης εἶναι ἕνας παραλογισμός, ἕνα ὀξύμωρο σχῆμα, καί πώς ἡ σοσιαλιστική λύση αὐτοῦ τοῦ προβλήματος δέν εἶναι νά ἐξαλείψουμε τό «μποτιλιάρισμα» τετραπλασιάζοντας τό πλάτος τῆς λεωφόρου τῶν Champs-Élysées. Τί εἶναι λοιπόν ἐκεῖνο πού θέλουν πραγματικά νά κάνουν αὐτές οἱ πόλεις, αὐτοί οἱ ἄνθρωποι πού τίς γεμίζουν; Πώς, διάβολε, συμβαίνει νά «προτιμοῦν» νά ἔχουν τ' αὐτοκίνητά τους καί νά περνοῦν ὥρες ὀλόκληρες στά «μποτιλιαρίσματα», παρά νά κάνουν κάτι ἄλλο;

Τό νά θέτουμε τό πρόβλημα μιᾶς νέας κοινωνίας, σημαίνει νά θέτουμε τό πρόβλημα μιᾶς ἐξαιρετικῆς πολιτιστικῆς δημιουργίας. Καί μπαίνει τό ἐρώτημα, πού σᾶς τό θέτω κι ἐσᾶς: μήπως ἔχουμε μπροστά μας προμηνύματα καί προαγγελτικά σημάδια αὐτῆς τῆς πολιτιστικῆς δημιουργίας; Ἐμεῖς πού ἀπορρίπτουμε, τουλάχιστο στά λόγια, τόν καπιταλιστικό τρόπο ζωῆς καί ὅτι αὐτός συνεπάγεται – καί συνεπάγεται τό καθετί, ἀπολύτως τό καθετί πού ὑπάρχει σήμερα – μήπως βλέπουμε γύρω μας νά γεννιέται ἕνας ἄλλος τρόπος ζωῆς πού νά προαγγέλλει, πού νά προεικονίζει κάτι τό καινούργιο, κάτι πού θά ἔδινε ἕνα οὐσιαστικό περιεχόμενο στήν ἰδέα τῆς αὐτοδιαχείρισης, τῆς αὐτο-

κυβέρνησης, τῆς αὐτονομίας, τῆς αὐτοθέσμισης. Μ' ἄλλα λόγια: ἡ ἰδέα τῆς αὐτοκυβέρνησης μπορεῖ ν' ἀποκτήσει τήν πλήρη τῆς ἰσχύ, νά φτάσει στόν πλήρη προορισμό της, ἂν δέν ὑποβαστάζεται κι ἀπό ἄλλες ἐπιθυμίες, κι ἀπό ἄλλες «ἀνάγκες» πού δέν μποροῦν νά ικανοποιηθοῦν μέσα στό σύγχρονο κοινωνικό σύστημα;

Ἐμεῖς, ἴσως, πού εἴμαστε ἐδῶ, μποροῦμε δίχως ἄλλο νά σκεφτόμαστε τέτοιες ἀνάγκες, ἐμεῖς τίς νιώθουμε, καί ἴσως γιά μᾶς νά ἔχουν μεγάλη σημασία. Λογούχαρη – ξέρω ἐγώ; – νά μπορῶ νά πηγαίνω, ὅταν θέλω, νά περιπλανιέμαι δυό μέρες μέσα στό δάσος. Ἄλλά τό ζήτημα, φυσικά, δέν βρίσκεται αὐτοῦ· δέν πρόκειται γιά τίς δικές μας ἐπιθυμίες καί ἀνάγκες, ἀλλά γιά ἐκείνες τῆς μεγάλης μάζας τῶν ἀνθρώπων. Καί μπαίνει τό ἐρώτημα: μήπως κάτι τέτοιο, ἡ ἀπόρριψη τῶν ἀναγκῶν πού τρέφονται σήμερα ἀπό τό σύστημα καί ἡ ἐμφάνιση ἄλλων ἐπιδιώξεων, ἀρχίζει ν' ἀχνοφέγγει στόν ὀρίζοντα, νά φανερώνεται σάν κάτι σημαντικό γιά τούς ἀνθρώπους πού ζοῦνε σήμερα;

Καί τέλος: μήπως ἐδῶ, σέ τοῦτο τό σημεῖο, σέ τούτη τή γραμμῆ, συναντᾶμε πραγματικά τό ὄριο τῆς πολιτικῆς σκέψης καί δράσης; Γιατί βέβαια, ὅπως ἡ κάθε σκέψη, καί ἡ κάθε δράση πρέπει κι αὐτή νά ἔχει ἕνα ὄριο – καί ὀφείλει νά προσπαθήσει νά τό ἀναγνωρίσει. Μήπως λοιπόν τοῦτο τό ὄριο εἶναι, σ' αὐτό τό σημεῖο, τό ἀκόλουθο: τό ὅτι οὔτε ἐμεῖς, οὔτε κανένας μπορεῖ ν' ἀποφασίζει ἕναν τρόπο ζωῆς γιά τούς ἄλλους; Λέμε, μποροῦμε νά λέμε, ἔχουμε τό δικαίωμα νά λέμε πώς εἴμαστε ἐνάντια στόν σύγχρονο τρόπο ζωῆς – πράγμα πού, ἀκόμα μιᾶ φορά, περιλαμβάνει περίπου τό καθετί πού ὑπάρχει, καί ὄχι μόνο τήν ἀνέγερση τοῦ τάδε πυρηνικοῦ σταθμοῦ, πού δέν εἶναι παρά μιᾶ

οί νόμοι ενάντια στή ρύπανση τῶν ὑδάτινων ρευμάτων – νόμοι πού ἀφήνουν ἄθικτα τά ὑπόλοιπα: τίς πολυεθνικές, τό κράτος, τό κομμουνιστικό κόμμα, τόν βασιλιά, κτλ. Μιά ὀρισμένη παραδοσιακή ἀποψη ἀπαντοῦσε σέ τοῦτο τό ἐρώτημα ἀρνητικά. Οἱ ὄπαδοί της λέγανε: μαχόμεστε γιά τήν Ἐπανάσταση, κι ἕνα ἀπό τά ὑποπροϊόντα τῆς Ἐπανάστασης θά εἶναι ἡ μὴ-ρύπανση τῶν ποταμιῶν (ὅπως ἐπίσης ἡ χειραφέτηση τῶν γυναικῶν, ἡ ἐκπαιδευτική μεταρρύθμιση, κτλ.). Ξέρουμε πῶς ἡ ἀπάντηση αὐτή εἶναι παράλογη καί φενακιστική, κι εὐτυχῶς οἱ γυναῖκες καί οἱ φοιτητές ἔπαψαν νά περιμένουν τήν Ἐπανάσταση γιά ν' ἀπαιτήσουν καί νά πετύχουν τίς οὐσιαστικές ἀλλαγές τῆς κατάστασής τους.

Πιστεύω πῶς τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τόν οἰκολογικό ἀγῶνα: ὑπάρχει λογουχάρη, κι ἀνάμεσα σέ χίλια ἄλλα, τό σοβαρό πρόβλημα τῆς ρύπανσης τῶν ὑδάτινων ρευμάτων, καί ὁ ἀγῶνας ἐνάντια σ' αὐτή τήν κατάσταση ἔχει ἀπόλυτα ἕνα νόημα, ὑπό τόν ὄρο ὅτι ξέρουμε τί κάνουμε, ὅτι ἔχουμε καθαρό τό μυαλό. Αὐτό σημαίνει ὅτι ξέρουμε πῶς παλαίβουμε σήμερα γιά τόν τάδε μερικό στόχο, ἐπειδή ἔχει μίαν ὀρισμένη ἀξία, καί ὅτι ξέρουμε ἐπίσης πῶς αὐτό, πού ζητᾶμε τήν εἰσαγωγή ἢ ἐφαρμογή του, ὅσο τό παρόν σύστημα θά ἐξακολουθεῖ νά ὑπάρχει, θά ἔχει κατανάγκη μιά διφορούμενη σημασία καί πῶς μπορεῖ μάλιστα νά ἐκτραπεί ἀπό τήν ἀρχική του σκοπιμότητα. Ξέρετε ὅτι οἱ Κοινωνικές ἀσφαλίσεις ὑπῆρξαν σέ πολλές χῶρες μιά κατάκτηση πού ἡ ἐργατική τάξη τήν ἀπόσπασε ὕστερα ἀπό σκληρούς ἀγῶνες. Ἀλλά ξέρετε ἐπίσης ὅτι ὑπάρχουν μαρξιστές πού ἐξηγοῦν – καί στό κάτω-κάτω αὐτό δέν εἶναι ὀλοτελα λαθεμένο ἀπό ὀρισμένη ἀποψη – πῶς οἱ Κοινωνικές ἀσφαλίσεις κάνουν νά λειτουργεῖ

τό καπιταλιστικό σύστημα γιατί χρησιμεύουν γιά τή διατήρηση τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Καί λοιπόν; Μήπως μέ βάση αὐτό τό ἐπιχείρημα, θά πρέπει νά ζητηθεῖ ἡ κατάργηση τῶν Κοινωνικῶν ἀσφαλίσεων;

Τελειῶνω μέ τήν ἐξέταση τοῦ προβλήματος πού θεωρῶ ὡς τό βαθύτερο, ὡς τό πιό κρίσιμο, κρίσιμο μέ τήν ἀρχική ἔννοια τῆς λέξης κρίση: στιγμή καί διαδικασία ἀπόφασης. Τό νά μιᾶμε γιά μίαν αὐτόνομη κοινωνία, γιά αὐτονομία τῆς κοινωνίας, ὄχι μόνο ἀπέναντι σ' ἕνα ὀρισμένο ἰδιαίτερο κυρίαρχο στρώμα, ἀλλά ἀπέναντι στήν ἴδια τή θέσμισή του, στίς ἀνάγκες, στήν τεχνική, κτλ., προϋποθέτει τόσο τήν ἰκανότητα ὅσο καί τή θέληση τῶν ἀνθρώπων γιά αὐτοκυβέρνηση, μέ τή στενή ἔννοια αὐτοῦ τοῦ ὄρου.

Γιά ἕνα μεγάλο διάστημα, γιά τήν ἀκρίβεια ἀπό τήν ἀρχή τῆς περιόδου ὅπου ἀνέλαβα, μαζί μέ τούς συντρόφους μου, τή συγκρότηση τῆς ὀμάδας Σοσιαλισμός ἢ θαρβαρότητα, μ' αὐτούς βασικά τούς ὄρους ἔμπαινε γιά μένα τό ζήτημα τῆς δυνατότητας μιάς ριζικῆς ἐπαναστατικῆς ἀλλαγῆς τῆς κοινωνίας: ἔχουν ἄραγε οἱ ἀνθρώποι τήν ἰκανότητα καί προπαντός τή θέληση ν' αὐτοκυβερνηθοῦν; (Λέω προπαντός τή θέληση, γιατί κατά τή γνώμη μου ἡ «ἰκανότητα» δέν ἀποτελεῖ πρόβλημα.) Θέλουν ἀληθινά νά εἶναι αὐτεξούσιοι; Γιατί, στό κάτω-κάτω, ἂν τό θέλανε, τίποτε δέν θά μπορούσε νά τούς ἐμποδίσει νά τό πετύχουν: αὐτό εἶναι γνωστό ἀπό τόν καιρό τῆς Ρόζα Λούξεμπουργκ, ἀπό τόν καιρό τοῦ Λά Μπροεσί, ἀπό τόν καιρό ἀκόμα καί τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. Σιγά-σιγά ὅμως μιά ἄλλη ὄψη τοῦ ζητήματος αὐτοῦ – τοῦ ζητήματος τῆς δυνα-

συνεπαγωγή της νιοστής τάξης. Τό νά λέμε όμως πώς είμαστε έναντι στον τάδε τρόπο ζωής, αυτό παρεισάγει πλάγια ένα φοβερό πρόβλημα: αυτό που μπορούμε ν' αποκαλέσουμε πρόβλημα του δικαιώματος μέ την πλιό γενική έννοια· όχι απλώς του τυπικού δικαιώματος, αλλά του δικαιώματος ως περιεχομένου. Τί γίνεται αν οι άλλοι εξακολουθούν νά θέλουν αυτό τον άλλο τρόπο ζωής; Θα πάρω επίτηδες ένα ακραίο και παράλογο παράδειγμα, επειδή είναι κοντά στο σημείο αφετηρίας της συγκέντρωσής μας. Υποθέστε πώς υπάρχουν άνθρωποι που όχι μόνο θέλουν τον ηλεκτρισμό, αλλά θέλουν ειδικά ηλεκτρισμό πυρηνικής προέλευσης. Τούς προσφέρετε όλο τον ηλεκτρισμό του κόσμου, τον αρνιούνται: θέλουν νά είναι πυρηνικός. Υπάρχουν, βλέπετε, κάθε λογής γούστα στον κόσμο. Τί θα πείτε, τί θα πούμε σέ μιά τέτοια περίπτωση; Θα πούμε, υποθέτω: υπάρχει μιά απόφαση της πλειοψηφίας (τουλάχιστο ελπίζουμε πώς θα είναι τέτοια) που απαγορεύει στα άτομα νά ικανοποιούν τό γούστο τους νά προμηθεύονται πυρηνική ειδικά ενέργεια. Πρόβλημα, επαναλαμβάνω, παράλογο – και που διευθετείται εύκολα. Άλλά μπορείτε άβίαστα νά φανταστείτε χιλιάδες άλλα που δέν είναι ούτε παράλογα ούτε εύκολόλυτα. Γιατί αυτό που προβάλλει στον τρόπο ζωής είναι τελικά τό έρώτημα: μέχρι που μπορεί νά πάει τό «δικαίωμα» (ή πραγματική, νομικά και συλλογικά εξασφαλισμένη δυνατότητα) του κάθε ατόμου, της κάθε ομάδας, της κάθε κοινότητας, του κάθε έθνους νά ενεργεί όπως νομίζει, αφού ξέρουμε – τό ξέραμε από ανέκαθεν, αλλά ή οικολογία έρχεται νά μās τό υπενθυμίσει μέ έμφαση – πώς είμαστε όλοι μπαρκαρισμένοι στό ίδιο πλανητικό παλιοκάραβο, και πώς ό,τι κάνει ο καθένας μας μπορεί νά έχει αντί-

χτυπο σέ όλους; Τό ζήτημα της αυτοκυβέρνησης, της αυτονομίας της κοινωνίας, είναι συνάμα τό ζήτημα του αυτοπεριορισμού της κοινωνίας. Αυτόπεριορισμού που έχει δύο πτυχές: τον περιορισμό από την κοινωνία αυτού που θεωρεί ως απαράδεκτες επιθυμίες, τάσεις, πράξεις κτλ. ενός οποιουδήποτε μέρους των μελών της· αλλά και τον αυτοπεριορισμό της ίδιας της κοινωνίας στον διακανονιστικό, ρυθμιστικό, νομοθετικό ρόλο που άσκει άπέναντι στα μέλη της. Τό θετικό και ουσιαστικό πρόβλημα του δικαιώματος είναι νά μπορέσουμε νά διανοηθούμε μιά κοινωνία που θα είναι θεμελιωμένη σέ ουσιώδεις καθολικούς κανόνες (ή απαγόρευση του φόνου δέν είναι «τυπικός» κανόνας) και ταυτόχρονα θα συμβιβάζεται μέ τή μεγαλύτερη δυνατή ποικιλία πολιτισμικής δημιουργίας και, συνακόλουθα, τρόπων ζωής και συστημάτων αναγκών (δέν έννοώ τό φολκλόρ για τούς τουρίστες). Κι αυτή ή σύνθεση, αυτός ο συμβιβασμός δέν μπορεί νά ξεφυτρώσει από τό κεφάλι μας. Κι αν ξεφύτρωνε, δέν θα ώφελοῦσε σέ τίποτε. Θα βγει από την ίδια την κοινωνία ή δέν θα βγει καθόλου.

Τό ν' αναγνωρίσουμε αυτό τό όριο στην πολιτική σκέψη και δράση, σημαίνει ν' απαγορέψουμε στον έαυτό μας νά ξανακάνει τή δουλειά των πολιτικών φιλοσόφων του παρελθόντος, που υποκαθιστούσαν την κοινωνία κι αποφαινονταν – όπως ο Πλάτων ακόμα κι ο Άριστοτέλης – πώς ή τάδε μουσική κλίμακα είναι καλή για την άγωγή των νέων, ενώ ή τάδε άλλη είναι κακή και πρέπει ν' απαγορευτεί στην πολιτεία. Αυτό δέν συνεπάγεται καθόλου πώς παραιτούμαστε από την ίδια μας τή σκέψη, από την ίδια μας τή δράση, από την άποψή μας, ούτε πώς δεχόμαστε τυφλά και θρησκευτικά τό καθετί που μπορούν νά παράγουν ή

κοινωνία και η ιστορία. Τελικά, είναι πάλι μιά άφηρημένη άποψη φιλοσόφου πού κάνει τόν Μάρξ ν' αποφαίνεται (γιατί αυτός είναι πού αποφαίνεται) πώς δ,τι η ιστορία πρόκειται ν' αποφασίσει ή έχει ήδη αποφασίσει, είναι σωστό. (Ή ιστορία έχει σχεδόν αποφανθεί υπέρ του Γκουλάγκ.) Διατηρούμε τήν εϋθύνη μας, τήν κρίση μας, τή σκέψη μας και τή δράση μας, αλλά και αναγνωρίζουμε τό όριο τους. Και αναγνωρίζω τούτο τό όριο σημαίνει δίνω τό πλήρες περιεχόμενό του σ' αυτό πού λέμε για τήν ούσία, δηλαδή ότι μιά επαναστατική πολιτική σήμερα είναι κατά πρώτο λόγο και πριν απ' όλα η αναγνώριση τής αυτονομίας τών ατόμων, δηλαδή η αναγνώριση τής ίδιας τής κοινωνίας ως ύστατης πηγής θεσμιστικής δημιουργίας. (Χειροκροτήματα.)

Ντανιέλ Κόν-Μπέντιτ: Λίγοι θά καταλάβουν γιατί βρίσκομαι σέ άμηχανία πού μιλάω ύστερα από τόν Καστοριάδη. Δέν είναι γιατί τόν γνωρίζω πολύ καλά· είναι η πρώτη φορά πού συναντιόμαστε. Άλλά, αν υπάρχουν άνθρωποι πού μ' έχουν επηρεάσει και μέ βοήθησαν ν' αποφύγω νά κάνω πολλές πολιτικές βλακειές πριν ν' αρχίσω νά καταγίνομαι μέ τήν πολιτική, είναι άνθρωποι σαν τόν Καστοριάδη και τήν ομάδα πού μνημόνευσε, *Σοσιαλισμός ή βαρβαρότητα*, καθώς επίσης ο αδερφός μου πού διάβαζε τό δμώνυμο περιοδικό και αποτελούσε έμμεσα μέρος τής ομάδας αυτής. Για τήν ώρα, βρίσκομαι λίγο στήν κατάσταση ενός μαρξιστή πού πέρασε πολλά χρόνια διαβάζοντας Μάρξ και πού, ένα βράδυ, βρίσκει τόν έαυτό του νά συζητάει μέ τόν Μάρξ. Σας βεβαιώνω πώς τό πράγμα δέν είναι εύκολο.

Δέν πρόκειται βέβαια, επειδή ο Καστοριάδης έχει

γίνει τώρα ψυχαναλυτής, νά κάνω κι εγώ μπροστά σας άξεστη ψυχανάλυση. Θέλω ώστόσο νά τονίσω ότι ζούμε σέ μιάν εποχή όπου λίγο-πολύ μόνον οί αποστάτες έχουν δικαίωμα νά μιλάνε· όπου αρκεί νά ήσουν κάποτε ένας τέλειος σταλινικός, ο Γκαρωντύ ή κάποιος άλλος, για νά έχεις πρόσβαση στα μαζικά μέσα επικοινωνίας. Και θέλω ακόμα νά πω πώς υπάρχουν άνθρωποι, σαν τόν Καστοριάδη, πού δέν έχουν κάνει αυτήν τή διαδρομή, και πού δέν είναι τόσο νέοι όσο εμείς οί άλλοι, εμείς οί άλλοι πού σταθήκαμε τυχεροί. Αυτοί πέρασαν από τούτη τήν δοκιμασία και ξεκαθάρισαν τή θέση τους: είτε δέν μπήκαν στό κομμουνιστικό κόμμα είτε βγήκαν απ' αυτό πολύ νωρίς και είπαν σπουδαία πράγματα. Και αναρωτιέμαι αν οί σημερινοί αποστάτες πού έχουν δικαίωμα σ' όλα τά μαζικά μέσα επικοινωνίας δέν είχαν, έτσι μόνο για νά πετύχουν κάτι, μιά λύση: όχι βέβαια νά μείνουν μέσα στό κομμουνιστικό κόμμα, αλλά νά σιωπήσουν δυό-τρία χρόνια, μόνο και μόνο για νά πουν: «Θεούλη μου, σύμφωνα, πρέπει νά τό σκεφτώ λιγάκι».

Νομίζω πώς στήν εισήγηση πού έκανε άπόψε ο Καστοριάδης υλοποιείται όλη ή έμπειρία ενός στοχασμού πού ακριβώς τολμάει και τόλμησε, για μās και συνεπώς για μένα, νά σκεφτεί τό θεμελιακό πρόβλημα τής επανάστασης. Γιατί τό αποψινό θέμα είναι πεζότατα: αντιπυρηνικός αγώνας, οικολογία και πολιτική. Σ' αυτό όμως τό σημείο ακούμε: «Και λοιπόν, συντροφάκοι; Ή επανάσταση, ναι ή όχι; Σας λέει τίποτε ή λέξη ή όχι; Ή μήπως γινήκαμε ήθικολόγοι μέ σάλτσα “Νέα φιλοσοφία” ή μέ σάλτσα αποτέτοια, στό περιοδικό *Express* ή όπου άλλου;» Και στό κάτω-κάτω, επειδή όπου νά 'ναι καταφθάνουν οί Ρώσοι, καταλήγουμε σέ μιά γνωστή στήν ιστορία θέση πού λέγεται:

ἀμυνα τῆς Δύσης; Κι αὐτό πρέπει νά τό ποῦμε, καί τό λέω γιατί μέ συγκινεῖ βαθιά τό γεγονός ὅτι ἕνα μεγάλο τμήμα τῆς γενιᾶς μου, ἐκείνων τῶν ξακουστῶν παλικαριῶν τοῦ '68, μεταγνώμισε. Κι ἂν ἔχουμε σήμερα μιᾶ πολιτική συζήτηση, δέν εἶναι γιά νά ποῦμε: ἀπογύρισα τό σακάκι μου, οὔτε γιά νά ποῦμε: δέν ἔχουμε κάνει σφάλματα, ἀλλά γιά νά καταλάβουμε τοῦτο τό βασικό: ἂν ἐμεῖς ἔχουμε νιώσει σάν ἕναν πόθο ἢ σάν μιάν ἀνάγκη τούτη τήν ἐπαναστατική ἀλλαγῆ, γιατί ἕνας σωρός ἄνθρωποι δέν τή νιώθουν πιά σάν πόθο καί σάν ἀνάγκη; Ρώτημα πού δέν εἶναι εὐκολο. Καί ὑπάρχουν ἐκεῖνοι πού δέν μπόρεσαν νά πάψουν νά σκέφτονται ἔτσι καί πού τοῦτο τό ρῶτημα τούς τρέλανε πραγματικά.

Πιστεύω ἐπίσης, πώς ὅταν σήμερα καταγινόμαστε μέ τό ἐπαναστατικό σχέδιο, τό πράγμα εἶναι πιά δύσκολο ἀπ' ὅ,τι ἦταν πρίν δέκα ἢ δεκαπέντε χρόνια. Πρίν δέκα ἢ δεκαπέντε χρόνια, ξεκινούσαμε ξένοιαστα γιά τήν κατάκτηση τοῦ κόσμου ἐπαναλαμβάνοντας μιᾶ φράση πού τήν ξέρετε ὅλοι. Ὁ Καστοριάδης, ἀπό τή μεριά του, ἀναφέρει πάντα τούς παλιούς φιλοσόφους. Ἐγώ ἀναφέρω μιᾶ πολύ πιά πεζή φράση· ἐλέγαμε: «νά σβήσουμε τά περασμένα».* Προστέθηκαν σ' αὐτήν μερικές νότες καί τό πράγμα ἔγινε πολύ εὐκολο... Τατατά-τατατά-τατατά, καί προχωρούσαμε.

Δέν ἐπρόκειτο γιά κάτι τό ὀλότελα ψεύτικο· δέν θέλω νά τό ἀπαρνηθῶ. Ἀλλά σήμερα, ὅταν ἀναλογίζομαι τά πρῶτα πολιτικά μου θήματα, λέω στόν ἑαυτό μου πώς τό πράγμα ἦταν πάρα πολύ ἀπλό. Ἐπαιρνα

* Στίχος ἀπό τή *Διεθνή* τοῦ Eugène Pottier («Du passé faisons table rase!») ἢ ὁποῖα μελοποιήθηκε ἀργότερα κι ἔγινε ὁ γνωστός ὕμνος τῆς Διεθνούς. (Σημ. Μετ.)

μέρος σέ πορεῖες ἐνάντια στούς ἀτομικούς ἐξοπλισμούς. Τί φωνάζαμε ὁμως σέ τοῦτες τίς πορεῖες; Φωνάζαμε: «Κάτω ἡ ἀτομοβόμβα!» (σ' αὐτό, εἴμαστε καί τώρα σύμφωνοι), «Γιά τήν εἰρηνική χρησιμοποίηση τῆς πυρηνικῆς ἐνέργειας!» (*Γέλια σ' ὅλη τήν αἴθουσα.*) Μάλιστα! Καί, ξεκινώντας ἀπό ἐδῶ, ἀναπτύσσαμε μιάν ὀλόκληρη ἀνάλυση. Ἐξάλλου, διαθέταμε καί ἐπιχειρήματα, ὀρισμένες βασικές κοινοτυπίες, πολύ ἀπλές: ἡ μελλοντική κοινωνία, ὅπως τή θέλουμε, θά εἶναι τά συμβούλια τῶν ἐργατῶν, ἐπομένως ἡ αὐτοδιαχείριση τῆς κοινωνίας. Ἦταν ἀπλό καί ξεκάθαρο! Δέν λέγαμε – ἤμασταν ἀφελεῖς, ἀλλά ὄχι καί σέ τέτοιο βαθμό – δέν λέγαμε λοιπόν: «Ἡ βία εἶναι ἐκείνη πού ἐμποδίζει τίς μάζες ν' αὐτοδιοικηθοῦν· οἱ μάζες θέλουν τήν αὐτοδιοίκηση»· λέγαμε: «Ἡ ζωὴ εἶναι πολύ μπερδεμένη, ὑπάρχουν ἱστορικές στιγμές ὅπου συντελεῖται μιᾶ ρήξη, ὅπου οἱ ἄνθρωποι ἀνακαλύπτουν τήν ἰκανότητά τους νά διαχειρίζονται οἱ ἴδιοι τή ζωή τους...» Διαβάζαμε τό περιοδικό *Σοσιαλισμός ἢ βαρβαρότητα*, ἀντλούσαμε τά παραδείγματά μας ἀπό τήν ἱστορία: τά οὐγγρικά ἐργατικά συμβούλια, τά γερμανικά ἐργατικά συμβούλια, τ' ἀποτέτοια ἐργατικά συμβούλια... Ὑπῆρχαν πάντα στήν ἱστορία παραδείγματα ρήξης. Ἀλλωστε εἴχαμε κι ἐμεῖς τά δικά μας «ἐργατικά συμβούλια», τή δική μας ρήξη, πού τή ζήσαμε καί πού ἦταν τό περίφημο Ἐξήντα Ὁχτώ. Τό Ἐξήντα Ὁχτώ, ὅπου πραγματικά ὅλη ἡ κοινωνία ἔθεσε στόν ἑαυτό της θεμελιακά ἐρωτήματα.

Ὅμως ἀντιληφθήκαμε ταυτόχρονα, καθώς ἡ ἱστορία προχωροῦσε, πώς καμιᾶ κοινωνία, κανένα κίνημα δέν στάθηκε, σέ τελευταία ἀνάλυση, στό ὕψος τῶν πόθων μας καί τῶν ἀναγκῶν μας. Ἀλλά τότε, ἕνα ἀπό τά δύο: ἢ οἱ πόθοι μας καί οἱ ἀνάγκες μας εἶναι λαθεμέ-

νες, ή υπάρχει εδώ ένα πρόβλημα. Τό πρόβλημα τούτο δέν ξέρω πώς νά τό λύσω καί γι' αυτό θέλω νά τό συζητήσω. Άν όμως υπάρχει τούτο τό πρόβλημα, σημαίνει πώς υπάρχει όχι μόνο ασυνέχεια, αλλά καί ρυθμοί όλότελα διαφορετικοί μέσα σέ μιά καί τήν ίδια κοινωνία.

Τό πρόβλημα τής πυρηνικής ενέργειας αυτό καθαυτό ελάχιστα μ' ενδιαφέρει ή καί δέν μ' ενδιαφέρει καθόλου. Αρχίζω νά μπουχτίζω μέ τίς συζητήσεις, όπου ορισμένοι θέλουν ν' αποδείξουν πώς θά μπορούσαμε νά διαθέτουμε τήν ίδια ποσότητα ενέργειας χρησιμοποιώντας τόν ήλιο. Νομίζω πώς στό σημείο αυτό τό ύπουργείο Άμύνης τών ΗΠΑ αποστόμωσε όλόκληρη μιά μερίδα τού αντιπυρηνικού κινήματος, λέγοντας: «Σωστά, θά πρέπει νά εξετάσουμε αν θά μπορούσαμε, στήν έρημο, όπου υπάρχουν αμερικανικές στρατιωτικές βάσεις, νά εφοδιάσουμε αυτές τίς βάσεις μέ ήλεκτρισμό από ήλιακή ενέργεια». Άρα: από τή μιά μεριά άτομικοί πύραυλοι, κι από τήν άλλη όλόκληρη ή στρατιωτική βάση πού εφοδιάζεται μέ ήλιακό ήλεκτρισμό. Συμπέρασμα, ή ήλιακή ενέργεια αυτή καθαυτή δέν δίνει απάντηση σέ τίποτε. Έξάλλου οί μεγαλύτερες επενδύσεις σέ τούτο τόν τομέα γίνονται σήμερα από τίς πολυεθνικές πού έχουν καταλάβει πώς στόν τομέα τούτο υπάρχουν, γιά τό μέλλον, τεράστιες δυνατότητες. Μπορούμε, πράγματι, δίχως ν' αλλάξουμε τόν τύπο τής κοινωνίας, νά θερμαίνουμε μέ τόν ήλιακό ήλεκτρισμό όλα σχεδόν τά σπίτια σ' όλες σχεδόν τίς περιοχές. Καί καθώς ή επιστήμη θά προχωράει σιγά-σιγά, δέν θά υπάρχει εδώ ανυπέρβλητο πρόβλημα.

Είναι φανερό, επομένως, ότι τό πραγματικό πρόβλημα είναι τό πρόβλημα τού τρόπου ζωής. Κι αυτό

τό πρόβλημα πρέπει νά τεθεί σέ πολιτική βάση. Δέν πρόκειται μόνο νά λέμε: «Έγώ θέλω νά περάσω τή ζωή μου σέ μιά μικρή κόχη». Είναι δυνατό νά τό κάνει κανείς αυτό καί δέν κατακρίνω εκείνους πού τό κάνουν. Γιατί καταλαβαίνω επίσης ότι δέν μπορεί κανείς νά παλαίβει επ' άόριστον δίχως νά θελήσει, κάποια στιγμή, νά πραγματοποιήσει τή δική του ξεχωρη βιωματική εμπειρία, έτσι γιά νά πάρει λίγο άερα ή γιατί δέν μπορεί νά κάνει διαφορετικά. Δέν πρέπει όμως νά πιστέψουμε πώς αυτό μπορεί ν' αλλάξει τίποτε. Τό καπιταλιστικό σύστημα μπορεί νά ενσωματώσει τό καθετί στόν δικό του μηχανισμό. Στίς ΗΠΑ, έχει ενσωματώσει εναλλακτικές λύσεις μέ καταπληκτικό τρόπο. Υπάρχει στίς ΗΠΑ μιά παρα-κοινωνία όπου μπορείς νά ζεις δίχως ν' αντικρίζεις, ούτε ένα λεπτό στό εικοσιτετράωρο, τόν άχρεϊο Κάρτερ, ή τήν άχρεϊά αστυνομία, ούτε πυρηνικούς αντιδραστήρες· νά ζεις στόν δικό σου κόσμο. Κι αυτό δέν αλλάζει τίποτε στήν υπόλοιπη κατάσταση.

Τό πολιτικό πρόβλημα είναι τούτο εδώ: πώς θά κάνουμε τήν αντίληψή μας – αν έχουμε κάποια –, τόν τρόπο μας ζωής, θέμα μιās δημόσιας συζήτησης· δηλαδή πώς, σ' αυτή τήν κατάσταση ρήξης, θά φέρουμε τούς ανθρώπους αντίκρυ σέ τούτο τόν άλλο τρόπο ζωής; Είχαμε συνηθίσει, από παράδοση, νά μιλάμε διαφορετικά. Λογουχάρη, πιστοί στό πνεύμα τού πιο άπλοϊκού μαρξισμού-λενινισμού, λέγαμε: οί άνθρωποι δέν έχουν συνείδηση τού δρόμου πού πρέπει νά πάρουν· εμείς πού έχουμε αυτήν τή συνείδηση, οφείλουμε νά οργανωθοῦμε γιά νά κάνουμε προπαγάνδα, κτλ. Άλλά, γιά μās, μπαίνει εδώ ένα ιδεολογικό πρόβλημα. Γιατί, ύστερα απ' όλες τίς εμπειρίες μας – άσχετα αν πρόκειται γιά τά υποκειμενικά κινήματα, ή

γιατά τά πολιτισμικά κινήματα, τό κίνημα τῶν γυναικῶν, τό κίνημα τῶν ὁμοφυλόφιλων, τό κίνημα τῶν νέων, τῶν παιδιῶν, κτλ. – ἀντιληφθήκαμε πάντα, ἀπό κάποια στιγμή καί πέρα, ὅτι οἱ δομές πού δημιουργήσαμε σπάσανε τά μοῦτρα τους. Δηλαδή, ὅτι δέν ὑπάρχει, καί δέν ἔχουμε, προοπτική. Τά ἀναφέρω ὅλα τοῦτα λίγο διαστικά, ἀλλά στήν πραγματικότητα ἐκεῖνο πού μέ βασανίζει ἐμένα αὐτήν τή στιγμή εἶναι ἡ ἐξῆς ἰδέα: «Διάολε, ἀπό δεκαπέντε τώρα χρόνια κάνουμε, κάνω, πολιτική μέ τή βεβαιότητα ἢ μέ τήν ἐλπίδα πώς ὑπάρχει δυνατότητα γιά μετασχηματισμό τῆς κοινωνίας στήν ὁποία ζῶ. Καί ταυτόχρονα, παράλληλα, ἔχω ἀμφιβολίες». Κι ὅταν λέω ὅτι ἔχω ἀμφιβολίες δέν ἐννοῶ: εἶμαι βέβαιος ὅτι οἱ ἀμφιβολίες εἶναι στό κάτω-κάτω δικαιολογημένες, ἀλλά δέν τολμῶ νά τ' ὁμολογήσω στόν ἑαυτό μου! "Ὁχι, δέν πρόκειται γι' αὐτό. Συχνά, καί στό πολιτικό ἐπίπεδο, ἔχουμε τήν ἐντύπωση, εἴμαστε βέβαιοι, πώς ἔχουμε δίκαιο. Ἐπίσης, ἀπό τήν ἀποψη αὐτή, ἡ στάση μας ἀπέναντι στήν πυρηνική ἐνέργεια εἶναι ἕνα σύμπτωμα ἀληθινά ἀπίστευτο. Δέν ξέρω ἂν σᾶς συμβαίνει συχνά, ἀλλά ἐγώ λέω διαρκῶς στόν ἑαυτό μου πώς ἡ ἐπιχειρηματολογία μας σ' αὐτό τό πεδίο εἶναι ἀσφαλῆ. Λογούχαρη, στό πρόβλημα πού ἀνακινεῖ ὁ Καστοριάδης: μήπως ὁ ἀγῶνας κατά τῆς πυρηνικῆς ἐνέργειας σημαίνει πώς δέν θέλουμε ἠλεκτρισμό; "Ὁχι βέβαια· σημαίνει ὅτι μπορούμε νά βροῦμε κάποιαν ἄλλη πηγή ἠλεκτρισμοῦ. "Ὁταν ὅμως λέμε αὐτό, λέμε ἐπίσης: στήν πραγματικότητα ὅλη ἡ κοινωνία τούτη τή στιγμή εἶναι ὀργανωμένη μέ τέτοιο τρόπο πού ἔχει ἀνάγκη τήν πυρηνική ἐνέργεια ἢ ἕνα ὑποκατάστατο τῆς πυρηνικῆς ἐνέργειας. Ἐπομένως, ἂν ἕνα Harrisburg* ξανασυμβεῖ

* Πρωτεύουσα τῆς Πολιτείας τῆς Pennsylvania τῶν ΗΠΑ, ὅπου ἔγινε

αὔριο κάπου, ὁ καπιταλισμός θά βρεῖ ἕνα ὑποκατάστατο. Γιατί ὁ καπιταλισμός ἔδειξε πάντα πώς ὑπάρχει κάτι πού σέ κάθε περίπτωση ξέρεи νά ὑπερασπίζεται, κι αὐτό εἶναι ἡ ἴδια του ἡ ὑπόσταση. "Ἄν λοιπόν ἀντιληφθεῖ – ὅπως τό ἀντιλήφθηκε ἤδη καί σέ ἄλλες ἱστορικές περιστάσεις – πώς παίρνει τεχνολογικά στραβό δρόμο, θά μεταμορφωθεῖ. Γι' αὐτό δέν πιστεύω πώς ὁ ἀντιπυρηνικός ἀγῶνας θά πρέπει νά ἐκτραπεῖ πρὸς τίς παλιές τροτσκιστικές ὄνειροπολήσεις. Δέν θά εἶχε κανένα νόημα νά καταρτίσουμε ἕνα ἀντιπυρηνικό «μεταβατικό πρόγραμμα», λέγοντας: αὐτό, τό σύστημα δέν θά μπορέσει νά τό ἐνσωματώσει, καί καθὼς οἱ μάζες ἔχουν ἀνάγκη ἀπό ἕνα συγκεκριμένο πρόγραμμα, θ' ἀκολουθήσουν τή γραμμή αὐτοῦ τοῦ συγκεκριμένου προγράμματος κι ἔτσι τό σύστημα αὐτόματα θά τεθεῖ ὑπό ἀμφισβήτηση. Τό ζήτημα εἶναι πολύ πιό περίπλοκο.

Θυμᾶμαι σχετικά ὅτι φέτος τό καλοκαίρι ἀντάμωσα τυχαῖα σ' ἕνα κορσικάνικο χωριουδάκι (πραγματικά τυχαῖα, κι ἄς μὴν ἔρθει κανεῖς νά μου πεῖ: ἀχά! νά ποιές εἶναι οἱ συναναστροφές σου!) στήν ἀκρογιαλιά, τόν Laurent Fabius, ἕναν ἀπό τούς ἡγέτες τοῦ γαλλικοῦ σοσιαλιστικοῦ κόμματος, πού εἶναι τῆς ἴδιας ἡλικίας μέ μένα. Ἀρχίσαμε τή συζήτηση, πού εἶχε μίαν ἀπίστευτη συνέχεια γιά μένα: νομίζω πώς ἐκεῖ κατάλαβα ξαφνικά κάτι. Συζητούσαμε γιά τήν κοινωνία, γιά τόν τύπο κοινωνίας πού θέλουμε, καί στό τέλος τοῦ λέω: «ὦραῖα, τί θέλετε ἐσεῖς; Θέλετε λίγο περισσότερα αὐτοκίνητα; Θέλετε ἡ Renault νά 'ναι λίγο καλύτερη, ἢ τί ἄλλο; Ποιό εἶναι τό σχέδιό σας;» Μοῦ

(1979) μιὰ διαφυγή πυρηνικῆς ἐνέργειας ἀπό κάποιον ἀντιδραστήρα καί ἀναστάτωση τῆ ζωῆ ὁλόκληρης τῆς περιοχῆς. (Σημ. Μετ.)

λέει: «Ντάνυ, αυτό έχει δευτερεύουσα σημασία». «Ά, λέω, πολύ παράξενο!», Μου λέει: «Κοίτα νά δεις όλο τό πολιτικό πρόβλημα είναι τό εξής: υπάρχουν ανισότητες στην κοινωνία μας». Λέω: «Σωστά!» (Γέλια σ' όλη τήν αίθουσα.) Συνεχίζει: «Τό μόνο πού έχουμε νά κάνουμε, είναι νά δώσουμε τήν έντύπωση, όχι μόνο τήν έντύπωση, αλλά και νά έχουμε ένα πρόγραμμα για τό ξεπέραςμα αυτών των ανισοτήτων. Δίνοντας έτσι τήν έλπίδα ότι θά ξεπεραστούν οι ανισότητες, θά φτάσουμε στην έξουσία και, έτσι και φτάσουμε στην έξουσία, θά θέσουμε τό πρόβλημα της κοινωνίας». Ή παλιά ιστορία: παίρνουμε τήν έξουσία και ύστερα θά πούμε στον κόσμο τί πρέπει νά γίνει. Πιστεύω πώς όλες οι πολιτικές οργανώσεις έχουν αυτό τό όνειρο. Ξέρουν περίφημα, όπως τό είπε κι ο Καστοριάδης, πώς ο καπιταλισμός έχει κατακτήσει τά μυαλά των ανθρώπων και πώς καμιά στρατηγική ως τώρα δέν κατάφερε νά ξανακάνει αυτή τήν κατάκτηση, νά ξαναπάρει, νά απελευθερώσει αυτά τά μυαλά. Και τότε γίνεται προσπάθεια νά κατακτήσουμε τον θεσμό πού κυβερνά αυτά τά μυαλά, έτσι πού χρησιμοποιώντας τήν ίδια δομή νά συνεχίσουμε τά ίδια. Ωστόσο, υπάρχουν χίλια παραδείγματα, από τήν Πορτογαλία μέχρι δέν ξέρω πού, πού δείχνουν πώς ή μέθοδος αυτή δέν πιάνει. Είναι παράλογο νά πιστεύουμε πώς μιά χώρα μπορεί μέσα σέ τρεις βδομάδες νά περάσει από τον φασισμό στον αυτοδιαχειριστικό σοσιαλισμό ή σέ κάτι ανάλογο. Είναι σαν νά ισχυριζόμαστε πώς στή ζωή τους οι άνθρωποι δέν αισθάνονται τίποτε, δέν βιώνουν τίποτε, δέν καταλαβαίνουν τίποτε.

Υπάρχει ένα πρόσφατο ιστορικό παράδειγμα πού θά έπρεπε νά μās κάνει νά καταλάβουμε τήν αναγκαιότητα ενός στοχασμού αυτού του τύπου: τό παρά-

δειγμα του Ιράν. Όλοι οι στρατηγικοί έγκεφαλοι της άριστερας και της άκρας άριστερας μās είχαν πει μετά τήν ήττα του ιμπεριαλισμού στο Βιετνάμ: ο ιμπεριαλισμός αναδιαρθρώθηκε δημιουργώντας τον Τρίπλευρο συνασπισμό. Τό ξέρετε αυτό, υποθέτω. Και αυτός ο Τρίπλευρος συνασπισμός δυναστεύει τον κόσμο. Τό Ιράν, ο Σάχης ήταν ένας από τους στυλοβάτες αυτού του Τρίπλευρου συνασπισμού. Και νά πού ένας γέρος γενειοφόρος μέ πενιχρά υλικά μέσα, άνέτρεψε όλη τή στρατηγική του Τρίπλευρου. Έπομένως, υπάρχουν πράγματι ιστορικές στιγμές όπου ή επανάσταση είναι δυνατή, γιατί αυτοί πού βρίσκονται στην έξουσία, και τό ίδιο τό κοινωνικό σύστημα, είναι άνίκανοι για ιστορικούς λόγους ν' αποκριθούν στις ανάγκες των ανθρώπων – ανάγκες πού δέν είναι μόνο υλικές ανάγκες, αλλά και ανάγκες πού είναι ριζωμένες στην κουλτούρα και στή ζωή των ανθρώπων. Τότε και ή πιο τρανή έξουσία γκρεμίζεται σαν χάρτινος πύργος. Και δέν μιλάω εδώ για τή στάση μου απέναντι στο Ισλάμ· τό πράγμα δέν μ' ενδιαφέρει σέ τούτο τό επίπεδο. Έκείνο πού μ' ενδιαφέρει είναι ότι υπάρχει εδώ μιά επαναστατική διαδικασία – αν αποκαλούμε επανάσταση μιά ριζική αλλαγή της έξουσίας, δίχως νά υπάρχει, δέν λέω ένας πυροβολισμός, αλλά εκπόρθηση της Βαστίλλης ή των Χειμερινών ανακτόρων. Στο Ιράν είδαμε πράγματι πλήθη ανθρώπων νά καταλύουν μιά έξουσία δίχως νά τήν παίρνουν – πράγμα πού θέτει έξάλλου τό πρόβλημα εκείνων πού τήν παίρνουν.

Αν θέλουμε σήμερα νά μετρήσουμε τή διάσταση του προβλήματος της επανάστασης, θά δούμε πώς πρόκειται περίπου για τό εξής: έχουμε μπροστά μας μιά κοινωνία αυτοϊκανοποιημένη και όχι αυτοδιαχει-

ριστική, πού εμφανίζεται σέ μᾶς σάν ἓνα τεῖχος πού πάνω του πηγαίνουμε μέ ἀπίστευτο κέφι νά σπάσουμε τά μούτρα μας κατ' ἄλλεπάλληλα ἱστορικά κύματα δίχως νά εἴμαστε σέ θέση νά συναγάγουμε τά σχετικά διδάγματα. Γιά νά βγοῦμε ἀπό τό ἀδιέξοδο πρέπει νά λύσουμε τό μεγάλο τοῦτο πρόβλημα: πῶς θά εἴμαστε σέ θέση νά κάνουμε πολιτική – δηλαδή νά ὀργανωθοῦμε, νά προσπαθήσουμε νά στοχαστοῦμε, νά δοκιμάσουμε ν' ἀποσταθεροποιήσουμε τό κοινωνικό σύστημα, δημιουργώντας ἓνα ρήγμα – γιά νά ἐπαναλάβω μιάν ἀπό τίς ἐκφράσεις πού χρωστάω πάλι στόν Καστοριάδη καί στόν Lefort¹ – ὅπου χάνονται σωροί πράγματα καί σωροί ἄνθρωποι. Ἐπομένως, νά διατυπώσουμε ἓνα ἐπαναστατικό σχέδιο, ἓνα πολιτικό σχέδιο πού στό ξεκίνημα θά εἶναι μειοψηφικό, ἀλλά μέ βάση τό ὁποῖο θά μπορούμε κάθε στιγμή νά κάνουμε λιανά αὐτά πού θά πράτταμε ἂν εἴχαμε τήν πλειοψηφία.

Γιατί οἱ ἄνθρωποι δέχονται αὐτό τό κοινωνικό σύστημα, τέτοιο πού εἶναι; Ἐμεῖς νιώθουμε αὐτή τήν κοινωνία σάν μή ἐλεύθερη. Ζοῦμε μέ ἀνάγκες πού δέν μπορούμε νά τίς ἱκανοποιήσουμε σ' αὐτή τήν κοινωνία. Μογουχάρη, δέν ἔχουμε ὄρεξη νά δουλεύουμε σ' ἓνα ἐργοστάσιο ἢ σ' ἓνα σχολεῖο ἢ ὅπου ἄλλου, σαράντα ἢ πενήντα ὥρες τή βδομάδα. Ἄν ὑπάρχουν μερικοί πού τό θέλουν, δική τους ὑπόθεση. Ἐμεῖς ὅμως ἔχουμε μιάν ἀντίληψη γιά τή ζωή, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ὀφείλουμε βέβαια νά κάνουμε κάποια χρήσιμη δουλειά γιά ὀρισμένη χρονική διάρκεια, ἀλλά τήν οὐ-

1. Ἐναφορά στήν μελέτη *Μᾶς τοῦ 1968: Τό Ρήγμα* (La brèche) τῶν Μορίν, Lefort καί Καστοριάδη (Ἐκδ. Fayard, Ἰούνιος 1968). Ὁ τίτλος *Τό Ρήγμα* προτάθηκε ἀπό τόν Cl. Lefort. (Σημείωση τοῦ Κ. Καστοριάδη)

σία τῆς ἐργασίας τή βλέπουμε ὡς μιά δημιουργία, πού ξεπερνᾷ πολύ αὐτό πού μπορούμε νά κάνουμε σέ τούτη τήν κοινωνία ὅπου εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νά δουλεύουμε συνέχεια μόνο καί μόνο γιά νά κερδίζουμε τό ψωμί μας.

Ἄν ὥστόσο οἱ ἄνθρωποι δέχονται τό ὑφιστάμενο κοινωνικό σύστημα, αὐτό ὀφείλεται, νομίζω, κυρίως στό ὅτι – πρόκειται ἐδῶ γιά ἓνα πολύ δύσκολο πρόβλημα καί χρειάζεται μεγάλη προσοχή στό σημείο αὐτό – τούς φαίνεται πῶς εἶναι, ἀπ' ὅλα τά συστήματα πού τούς προτείνονται σέ παγκόσμια κλίμακα, τό πιό ἐλεύθερο. Κι αὐτός εἶναι ἓνας ἀπό τούς λόγους πού ὑπάρχει πάντα ἀρκετός ἀντικομμουνισμός. Γιατί ἓνα ἀπό τά ἰσχυρότερα κίνητρα πού κάνουν τούς ἄνθρώπους στίς κοινωνίες μας νά μή θέλουν ν' ἀλλάξουν, τό δίνει ἡ ὑπαρξη ἑνός ἄλλου συστήματος μέ τό ὁποῖο δέν θέλουν ν' ἀνταλλάξουν τόν τρόπο τους ζωῆς. Κι ἐδῶ πρόκειται γιά μιά ἐμπειρία πού δέν βρίσκει καν στό ἐπίπεδο τῆς συνείδησης. Ὅσοι δέν βλέπουν τό πρόβλημα μποροῦν νά πᾶνε στή Γερμανία, ὅπου τό πράγμα εἶναι πολύ καθαρό: ὑπάρχουν δύο Γερμανίες, καί μπορείς νά ἐπισκεφτεῖς τό ἀνατολικό Βερολίνο γιά νά δεῖς τί εἶναι ὁ ὑπαρκτός σοσιαλισμός.

Ἄν ὅμως κοιτάξεις βαθύτερα, θά δεῖς ὅτι ἡ ἴδια ἡ καπιταλιστική κοινωνία εἶναι μιά «σοσιαλιστική» κοινωνία. Ἄς πάρουμε τίς Ἡνωμένες Πολιτεῖες: ὑπάρχουν διακόσια ἑκατομμύρια ἄτομα. Ἐκατόν τριάντα ἑκατομμύρια κερδίζουν περίπου τά ἴδια πράγματα, τρῶνε τά ἴδια πράγματα, βλέπουν τά ἴδια τηλεοπτικά προγράμματα, κάνουν ἔρωτα μέ τόν ἴδιο τρόπο, ἔχουν τά ἴδια Ι.Χ., κάνουν τό καθετί μέ τόν ἴδιο τρόπο, σκοτίζουν ὁ ἓνας τόν ἄλλο μέ τόν ἴδιο τρόπο, εἶναι νωθροί μέ τόν ἴδιο τρόπο καί δέν ξέρουν τί νά

κάνουν τή ζωή τους... μέ τόν ίδιο τρόπο. Πρόκειται, από όρισμένη άποψη, για «ίσοτισμό» – και τό όνειρο τών «σοσιαλιστικῶν» κοινωνιῶν εἶναι νά δημιουργήσουν τοῦτο τόν «ίσοτισμό». Ὁ καπιταλισμός και οἱ λεγόμενες «σοσιαλιστικές» κοινωνίες ἔχουν τόν ίδιο φόβο: τόν φόβο τῆς διαφορᾶς, τόν φόβο τοῦ ἀτόμου.

Πολιτικά, θά ἔπρεπε νά εἶμαστε ἱκανοί – στό πλαίσιο ἑνός κινήματος ὄχι ἀπλῶς ἀντιπυρηνικοῦ, ἀλλά οἰκολογικοῦ – νά θέσουμε ὄλα τά προβλήματα και νά τά θέσουμε μέ τρόπο ἀπλό, και νά δεχτοῦμε, ταυτόχρονα, τίς ἀντιφάσεις τους. Ἐνα κίνημα, λογουχάρη, πού λέει: κάνουμε ριζική κριτική τῆς σημερινῆς κοινωνίας, δέν θέλουμε νά ζοῦμε μέσα σέ οἰκογένειες σάν κι αὐτές πού ἔχουμε γνωρίσει, μέ τόν τρόπο τών γονιῶν μας ἢ ἄλλων ἀνθρώπων. Δημιουργοῦμε λοιπόν κοινότητες. Τήν ἴδια στιγμή ὁμως ξέρουμε πώς στίς κοινότητές μας νιώθουμε ἀνάγκες ἀνασύστασης τῆς οἰκογένειας. Θέλω νά πῶ: θά ἔπρεπε νά ἔχουμε τήν ἱκανότητα νά παρουσιάζουμε τίς ἀνάγκες μας και τίς ἀντιφάσεις τους, πού εἶναι κι αὐτές ἀνάγκες μας. Αὐτό ἀκριβῶς ὀνομάζω δημοκρατικό κίνημα: ἕνα κίνημα ἱκανό νά δείξει πώς οἱ κριτικές του για τήν κοινωνία και οἱ ἀνάγκες πού τό ἴδιο προβάλλει δέν σημαίνουν πώς δέν καταλαβαίνει τίς ἀντιφάσεις και τήν ὑπαρξη ἄλλων ἀναγκῶν. Γιατί ὁ καθένας ἔχει μιά μόνο ζωή.

Ἐπανερχομαι στό ἐρώτημά μου: γιατί οἱ ἀνθρωποι δέχονται τό σύστημα; Ἄν πιάσεις συζήτηση μέ ἀνθρώπους σέ κάποιο «μποτιλιάρισμα» αὐτοκινήτων, κανένας δέν θά σοῦ πει: «Ψοφάω κάθε βράδυ για μποτιλιάρισμα. Δίχως μποτιλιάρισμα, θά ἴμουν ἀληθινά δυστυχισμένος». Στήν πραγματικότητα, αὐτό πού σκέφτονται εἶναι: δέν ὑπάρχει ἄλλη λύση· πληρώνω

τό μποτιλιάρισμα για νά ἔχω τέσσερις βδομάδες διακοπές. Ἄνταμείβεται ὁ ἄνθρωπος για τήν ταλαιπωρία του μέ τέσσερις βδομάδες διακοπές, πού ὑποτίθεται ὅτι εἶναι ἕνα σημάδι ἐλευθερίας· ἐνῶ δέν εἶναι οὔτε αὐτό. Ἄλλά δύσκολα ὀργανώνεις τή ζωή σου διαφορετικά ὅταν δέν ὑπάρχει πραγματικά ἕνα κοινωνικό κίνημα πού νά προτείνει μιάν ἐναλλακτική λύση. Κι ἐδῶ ἀκριβῶς ὄλα φαίνονται νά πέφτουν σ' ἕνα φαῦλο κύκλο. Δέν ὑπάρχει κίνημα πού νά ἐπιτρέπει στίς ταλαντεύσεις τών ἀτόμων νά φανερώνονται.

Σέ μιά κατάσταση ὁμως κοινωνικῆς ρήξης, ὅπως τόν Μάη τοῦ 1968 ὅπου οἱ μεγάλες ἀντιπυρηνικές διαδηλώσεις πού μπορέσαμε νά τίς ζήσουμε στή Γερμανία, ἀντιλαμβανόμεστε μεμιάς πώς αὐτές οἱ ταλαντεύσεις ὑπάρχουν πραγματικά. Παράδειγμα: Τό Γκορλέμπεν, στή Γερμανία, ὅπου ἐπρόκειτο ν' ἀνεγερθεῖ τό μεγάλο ἐργοστάσιο κατεργασίας τών πυρηνικῶν ἀπόβλητων, εἶναι μιά γωνιά ἀληθινά «καθώς πρέπει», πού ψηφίζει πάντα 70% ὑπέρ τών χριστιανοδημοκρατῶν. Οἱ ἀνθρωποι αὐτοί κινητοποιήθηκαν ἐναντία στό ἐργοστάσιο για λόγους συχνά ἀνόητους. Ἄκούστηκαν λογουχάρη φράσεις σάν και τούτη: «Τόν καιρό τοῦ Χίτλερ δέν θά εἶχαμε ποτέ πυρηνικούς σταθμούς». (Γέλια στήν αἴθουσα.) Θέλω νά πῶ πώς τό πράγμα δέν εἶναι τόσο ἀπλό. Και ὅταν συζητᾶμε μέ ἀγρότες, διαπιστώνουμε πώς οἱ ἀνθρωποι αὐτοί ἀνακαλύπτουν τούς μακρομάλληδες, τίς κοινότητες και ξαφνικά ἀναρωτιοῦνται: «Μά τί συμβαίνει; Ἐγώ εἶμαι ἐναντία σ' αὐτόν πού ψήφισα και βρίσκω τόν λογαριασμό μου μέ τούς μακρομάλληδες πού τούς ἔστειλα πάντα στό διάολο». Βάζουν στόν ἑαυτό τους ἐρωτήματα. Ἐδῶ ἐμφανίζεται, πραγματικά, ἡ δυνατότητα νά ξεπεραστεῖ κάτι. Νομίζω ὁμως πώς κανένα κίνημα δέν εἶναι

ακόμα σέ θέση τούτη τή στιγμή – ούτε έμεις, ούτε ό αγρότης – νά δεχτεί αύτήν τή διαφορά σάν τέτοια, και προπαντός νά τήν αφήσει νά πορευτεί τόν δρόμο της. Κάθε πολιτικό κίνημα δέχεται σάν άφετηρία τή διαφορά, αλλά μόνο για νά τήν ξεπεράσει – είναι αυτό πού στήν πολιτική γλώσσα ονομάζουν «διαλεκτική». Έχω τή γνώμη πώς θά πρέπει ν' αφήνουμε νά υπάρχουν αυτές οί διαφορές προτού τίς ξεπεράσουμε, νά τούς δίνουμε τή δυνατότητα νά εκφράζονται έτσι πού νά μπορεί νά βρισκείται μιά πολιτική ύποκειμενικότητα. Οί πολιτικές έναλλακτικές λύσεις, όπως τίς καταστρώνουμε, λογουχάρη τό οικολογικό κίνημα, καθορίζουν τά όρια του πεδίου τής ούτοπίας μας, καθορίζουν τό πλαίσιο μέσα στό όποιο ή ούτοπία μας προσπαθεί νά εκφραστεί. Ταυτόχρονα όμως, στήν πολιτική αντιπαράθεση, όπως αύτή συντελείται σήμερα, θά πρέπει νά είμαστε πολύ προσεκτικοί όταν πρόκειται νά χαρακτηρίσουμε κάποιον ως προοδευτικό ή συντηρητικό, αντιδραστικό, ρεφορμιστή ή επαναστάτη.

Τό αντιπυρηνικό κίνημα είναι από τούτη τήν άποψη πολύ σύνθετο. Είναι αλήθεια αυτό πού λέγεται, και πού πού είπε και ό Καστοριάδης, ότι στή Γερμανία υπάρχουν μέσα στό κίνημα φασίστες. Υπάρχει μιά επιστροφή σ' αυτό πού λεγόταν *Blut und Boden* – αίμα και έδαφος. Υπάρχει μιά άπόπειρα επανασύνδεσης μ' αύτή τή χαμένη ταυτότητα πού ό φασισμός είχε δώσει στον γερμανικό λαό. Γιατί και ό φασισμός είναι ένα πρόβλημα πού θά χρειαστεί νά τό καταλάβουμε κάποτε. Ο φασισμός δέν ήρθε τυχαία ούτε επιβλήθηκε άπλώς από τά πάνω. Ο φασισμός ήταν ή έκφραση ενός λαού πού δέν είχε πιά ταυτότητα και πού πήδηξε στον λάκκο. Υπήρχε αύτή ή αναζήτηση μιās ταυτότη-

τας· δέν ήταν οί δέκα χιλιάδες κακοί κεφαλαιοκράτες πού επιβλήθηκαν στον γερμανικό λαό. Τό πράγμα ξεκίνησε από τά κάτω. Σήμερα, ό ίδιος Χίτλερ, οί ίδιοι κεφαλαιοκράτες, δέν θά είχαν καμιά δυνατότητα επιτυχίας στή Γερμανία, μά καμιάν απολύτως. Και μιά πού μιλάω για τόν φασισμό, θά ήθελα νά δώσω ένα παράδειγμα για τό τί έννοώ μέ τό «πλειοψηφία». Πιστεύω πώς κανένας δέν μπορεί νά μέ υποψιαστεί, σάν έδραίο, πώς είμαι φασιστόφιλος. Έ, λοιπόν, είμαι άπαδός τής έλευθερίας του εκφράζεσθαι των φασιστών και έχω μπουχτίσει μ' αυτούς πού λένε: «Έλευθερία για όλους εκτός από τούς έχθρους τής έλευθερίας». Γιατί αύτή ακριβώς ή φράση θά μās κάνει όλους νά περάσουμε κάποια μέρα στό Γκουλάγκ. Για νά είμαι σαφής: άν οί φασίστες διανέμουν προκηρύξεις, θά άπαντούμε μέ προκηρύξεις· άν θέλουν πραγματικά νά παίξουν άλλα παιχνίδια, θά τούς σπάσουμε τά μούτρα. Δέν πρόκειται νά τούς τείνουμε τήν άλλη παρειά, ούτε νά πούμε «άντε παιδιά, όλοι χριστιανοί είμαστε»· καθόλου. Θά υπερασπίσουμε τά πράγματα πού έχουμε μάθει μέ πολιτικό τρόπο.

Σχετικά επίσης μέ τό παράδειγμα πού έφερε ό Καστοριάδης, νομίζω πώς τό πρόβλημα εκείνων πού θέλουν πυρηνικούς σταθμούς θά λυνόταν εύκολα άν δημιουργούνταν μέσα στήν κοινωνία – πράγμα πού θά συνέβαινε άν είχαμε τήν πλειοψηφία – ή δυνατότητα μιās δημόσιας συζήτησης. Η άπουσία αύτής τής δυνατότητας είναι και μιά από τίς κριτικές πού άπευθύνουμε σ' αύτή τήν κοινωνία. Τό αντιπυρηνικό κίνημα, τό οικολογικό κίνημα όφείλει νά προσπαθήσει νά κατακτήσει όλους τούς τομείς πού θά του επιτρέψουν ν' αντικρούσει σ' όλα τά επίπεδα εκείνους πού δεσπάζουν, αύτή τή στιγμή, στίς συζητήσεις. Κάθε πολιτική

πού δέν επιχειρεί, ὄχι νά κατακτήσει τά μυαλά, ἀλλά νά τά ταρακουνήσει, εἶναι καταδικασμένη νά ναυαγήσει.

Ἄν μιλάμε τόσο πολύ γιά αὐτονομία καί γιά δημιουργία, ὀφείλουμε ν' ἀποδείξουμε, σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τή στρατηγική μας, μέ τρόπο ὑποδειγματικό, τήν ἱκανότητά μας νά πλάθουμε μέσα στό κίνημα αὐτόνομα ἄτομα. Κι αὐτό ἀκριβῶς μᾶς διαφορίζει ὀλοτέλα ἀπό τήν παραδοσιακή ἐπαναστατική θεωρία. Διαβάστε Τρότσκι, θά δεῖτε ὅτι μιλάει πάντα γιά τίς μάζες σάν γιά σταροχώραφα πού τά στάχια τους γέρνουν πότε ἀπό τή μιά καί πότε ἀπό τήν ἄλλη μεριά. Ἡ ἀκόμα, ὑπάρχει ἡ Διεθνῆς πού διασταυρώνει τά ξίφη μέ τόν Ἰμπεριαλισμό, κι αὐτός, ὁ Τρότσκι, κρατάει πάντα στά χέρια τήν ἀρχηγία καί πίσω του ἀκολουθοῦν ἑκατομμύρια κι ἑκατομμύρια. Ὅλη τούτη ἡ εἰκονογραφία τῆς ἐργατικῆς τάξης μᾶς ἔρχεται ἀπό τή δεκαετία τοῦ 1920, ὅπου ὁ κάθε ἐργάτης μοιάζει μέ τόν ἄλλο, κτλ. Ἐ, λοιπόν ὄχι, χορτάσαμε ἀπό τέτοια. Ἄν τό κίνημά μας ὄχι μόνο δίνει τήν ἐντύπωση ὅτι ὁ ἕνας δέν μοιάζει μέ τόν ἄλλο, ἀλλά καί δείχνει πώς εἴμαστε πραγματικά διαφορετικοί καί ὅτι μέσα σέ τούτη τή διαφορότητα κατορθώνουμε νά κάνουμε πολιτική – τότε θά μπορέσουμε νά βάλουμε ἀληθινά σέ κίνδυνο τό κοινωνικό σύστημα. Γιατί τό σύστημα αὐτό διατείνεται πώς ὑπερασπίζει τήν ἀτομική ἐλευθερία καί σ' αὐτό τό ἔδαφος κανένα κίνημα μέχρι τώρα δέν ἐπιχειρήσε νά τό ἀμφισβητήσει. Λέγαμε πάντα: «Δέν πρόκειται παρά γιά τυπικές ἐλευθερίες, ἐνῶ ἐμεῖς θέλουμε πραγματικές ἐλευθερίες». Ὡστόσο, ἄλλο πράγμα πρέπει νά ποῦμε: «Δέν ἔχετε διανύσει παρά ἕνα μέρος τοῦ δρόμου. Ἐχετε ἕνα κοινωνικό σύστημα πού ἐμποδίζει, ὄχι τήν ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων

– αὐτό ἔχετε τήν ἱκανότητα νά τό κάνετε –, ἀλλά τήν ἀνάπτυξη τῶν ἀτόμων. Καί πάνω σ' αὐτό, θέτουμε ὑπό ἀμφισβήτηση τό σύστημά σας». Νομίζω πώς ἕνας τέτοιος λόγος θά μπορούσε νά βρεῖ φιλήκοα αὐτιά. (Χειροκροτήματα.)

Ὁ συντονιστής: Φαντάζομαι πώς ὑπάρχουν ἀνάμεσά σας ἐκεῖνοι πού θέλουν νά πάρουν στά χέρια τό τιμόνι, νά πάρουν τόν λόγο. Ἐμπρός λοιπόν!

Ἕνας ἀκροατής: Θά ἤθελα νά ἐπανέλθω στό πρῶτο παράδειγμα πού φέρατε, σχετικά μέ τήν ἐξυπνάδα πού δείχνουν οἱ ἐργάτες σ' ἕνα ἐργοστάσιο γιά νά τό κάνουν νά λειτουργήσει. Νομίζω πώς αὐτό εἶναι πέρα γιά πέρα σωστό. Ἐγώ ὁ ἴδιος ἔχω κάνει ἀρκετό καιρό σέ ἐργοστάσιο καί μπόρεσα νά τό διαπιστώσω. Ἀλλά τό βλέπω αὐτό σάν μιά ἐνδειξη τῆς πολύ βαθειᾶς προσκόλλησης τῶν ἀνθρώπων στό σύστημα καί νομίζω πώς οἱ ἐξηγήσεις πού δίνονται σχετικά, καί πού κι ἐσεῖς ὁ ἴδιος ἔχετε δώσει, εἶναι ἴσως λιγάκι συνοπτικές. Ὅταν λέμε πώς δέν πρέπει νά συγκεντρώνουμε τήν προσοχή μας στίς πρωτογενεῖς οικονομικές ἀνάγκες, ξεχνᾶμε κάτι πολύ ἀπλό: ὅτι σήμερα οἱ ἀνάγκες αὐτές ἱκανοποιοῦνται καί ὅτι δέν ἔχουμε ἀκόμα ἕνα παράδειγμα ἄλλου κοινωνικοῦ συστήματος πού νά τίς ἔχει ἱκανοποιήσει. Συμβαίνει οἱ ἄνθρωποι νά ξέρουν ὅσο νά ἔναι λίγο περισσότερα τώρα ἀπ' ὅσα διαδραματίζονται στόν ὑπόλοιπο κόσμο. Διαπιστώνουν, λογουχάρη, ὅτι τόσο τό σύστημα πού ὑπῆρχε προηγούμενα στό Ἰράν ὅσο κι αὐτό πού τό ἀντικατέστησε δέν ἔχουν ἐξασφαλίσει σ' ὄλους τούς Ἰρανοὺς ἐπαρκῆ τροφή, ἕνα σπίτι καί ἐλπίδα γιά μιά ζωή πού νά ξεπερνᾷ τά τριάντα χρόνια κατά μέσον ὄρο. Ἐπο-

μένως, ένας από τους λόγους τῆς βαθειᾶς προσκόλλη-
σης τῶν ἀνθρώπων στό σύστημα, τήν ὁποία διαπιστώ-
νουμε καί πού πολύ δύσκολα μπορούμε νά τήν ἀλλά-
ξουμε εἶναι, ἴσως, τό γεγονός ὅτι οἱ ἄνθρωποι δέν
ἔχουν σκοπό νά πετάξουν, ὅπως λένε, τό μωρό μαζί μέ
τό νερό τοῦ μπάνιου. Σκέφτονται: σύμφωνοι, τά μπο-
τιλιαρίσματα εἶναι πέρα γιά πέρα μιά βλακεία· τό
συγκρότημα hi-fi, πραγματικά δέν τό χρειάζομαι· οἱ
διακοπές στίς Βαλεαρίδες (εἶναι κάτι πολύ συνηθι-
σμένο ἐδῶ), δέν μοῦ χρειάζονται πραγματικά οὔτε αὐ-
τές. Ὡστόσο ὅλα τούτα κάνουν τήν παράγκα νά δου-
λεύει, καί χάρη σ' αὐτό μπορῶ νά γεμίζω τό στομάχι
καί νά μήν ξεπαγιάζω τόν χειμῶνα μέ 20 βαθμούς
κάτω ἀπό τό μηδέν! Καί δέν ἔχουν πειστεῖ πῶς ὑπάρ-
χει μιά πραγματική ἐναλλακτική προοπτική· πάντως
δέν ἔχουν ἀκόμα δεῖ μιά τέτοια προοπτική.

Κ. Καστοριάδης: Συμφωνῶ μαζί σας – καί μ' αὐτά
πού ἔλεγε πρῖν λίγο ὁ Ντανιέλ Κόν-Μπέντιτ – ὅτι οἱ
ἄνθρωποι δέν εἶναι πεισμένοι γιά τήν ὑπαρξη οὔτε
κάν γιά τή δυνατότητα μιᾶς ἐναλλακτικῆς λύσης. Μι-
λοῦσα κι ἐγώ ὁ ἴδιος γιά τό ζήτημα ἂν οἱ ἄνθρωποι
ἔχουν τήν ἰκανότητα καί τή θέληση ν' ἀλλάξουν τό
σύστημα. Πέρα ὅμως ἀπ' αὐτό, ἡ εἰκόνα τοῦ μωροῦ
καί τοῦ νεροῦ τῆς μπανιέρας εἶναι, νομίζω, ἐπιφα-
νειακή – μέ συγχωρεῖτε – γιατί παρουσιάζει τήν ὑπό-
θεση σάν νά ἀπορρέει ἀπό μιάν ὀρθολογική ἐκλογή.
Λές καί ἡ μεγάλη πλειονότητα τοῦ πληθυσμοῦ ἔκανε
μέσα στό κεφάλι της ἕνα λογικό ὑπολογισμό καί σκεφ-
τόταν: «εἶναι ἀλήθεια ὅτι τό σύστημα εἶναι κακό,
ὡστόσο εἶναι τό λιγότερο κακό πού μπορεῖ νά ὑπάρ-
χει». Δέν νομίζω πῶς συμβαίνει κάτι τέτοιο καί γι'
αὐτό μιλοῦσα γιά προσχώρηση τῶν ἀνθρώπων στόν

δημιουργημένο ἀπό τό σύστημα τρόπο ζωῆς. Πιστεύω
πῶς ὑπάρχει, σέ πολύ σημαντικά καί βαθιά ἐπίπεδα,
πραγματική προσχώρηση στίς «ἀξίες» τοῦ συστήμα-
τος· αὐτό μπορούμε νά τό δοῦμε σέ σειρά ἀνακλαστι-
κῶν τῶν ἀνθρώπων πού ζοῦν στή σημερινή κοινωνία.

“Ὅσο γιά τό ὅτι οἱ ἐργάτες κάνουν τό ἐργοστάσιο νά
λειτουργεῖ, οἱ παράγοντες ἐδῶ εἶναι πολύ σύνθετοι.
Ἐπάρχει πρῶτα τό γεγονός ὅτι ἂν τό ἐργοστάσιο δέν
λειτουργεῖ, εἴτε ἐξαιτίας τῶν κανονισμῶν τῆς διεύ-
θυνσης εἴτε ὄχι, εἶναι τό ἴδιο· τό βάρος θά πέσει πάλι
στήν πλάτη τῶν ἐργατῶν· δηλ., ὁ προδιαγεγραμμένος
ἄριθμός κομματιῶν θά πρέπει νά φτιαχτεῖ, τά πρά-
γματα θά πρέπει νά γίνουν ἢ νά ὑπάρχει βάσιμος λό-
γος ἢ σοβαρό πρόσχημα γιά νά μή γίνουν. Ὑστερα,
ὑπάρχει ὅσο νά ’ναι, ὄχι σ’ ὅλες τίς ἐργασίες ἀλλά σέ
πολλές, μιά ἀντίληψη γιά τήν ἀρετή τῆς ἐργασίας: δέν
δουλεύει κανείς τσαπατσούλικά σ’ αὐτό πού φτιά-
χνει· μπορούμε μάλιστα νά μιλάμε καί γιά κατάλοιπα
ἐπαγγελματικῆς φιλοτιμίας ἢ περηφάνειας. Ὑστερα,
ὑπάρχει καί πίεση ἀπό τήν ομάδα τῶν ἐργατῶν. Ἀλλά
τό οὐσιῶδες εἶναι ὅτι τό ἐργοστάσιο – ὅπως ἄλλωστε
καί ὁ στρατός – δέν λειτουργεῖ παρά στόν βαθμό πού
δέν ἐφαρμόζεται ὁ κανονισμός ἐκεῖ πού δέν χρειάζε-
ται. Κι αὐτό συμβαίνει στό ἐργοστάσιο, περίπου κατά
τό μισό τοῦ χρόνου τῆς λειτουργίας του.

Ἐνας ἀκροατής: Σημεῖα μιᾶς νέας κουλτούρας βλέπετε
σ’ ὁλόκληρο τόν κόσμο ἢ μόνο στή Γαλλία;

Κ. Καστοριάδης: Μά αὐτό εἶναι τό ζήτημα πού ἦρθα
νά θέσω στό ἀκροατήριό. (Χειροκροτήματα.) Εἴστε
ἐδῶ κάπου ἑφτακόσιοι ἢ ὄχτακόσιοι, καί ξέρετε πολύ
περισσότερα ἀπό μένα.

Ένας ακροατής: Κάτι πού μέ παραξένεψε σ' αυτά πού είπε ό Καστοριάδης είναι ό ρόλος τών τεχνικῶν γνώσεων στή σύγχρονη κοινωνία. Τό οικολογικό κίνημα, όπως λέει ό Καστοριάδης, ασκεί ούσιαστικά τήν κριτική του σ' έναν άλλο χώρο: ποιές είναι οί ανάγκες πού ή κοινωνία κρίνει ότι πρέπει νά ικανοποιούνται; Έχω όμως τήν εντύπωση πώς υπάρχει ένα ζήτημα πού, μ' αυτή τήν κριτική, πᾶμε νά τό ξοφλήσουμε: τί γίνονται οί γνώσεις; Τό λέω αυτό αναφερόμενος στήν παρατήρηση πού ἔκανε ό Καστοριάδης για τό θεώρημα τοῦ Πυθαγόρα, τοῦ ὁποίου ἄλλαξε ή διατύπωση ὕστερα ἀπό 2.500 χρόνια, ἀλλά πού ἔξακολουθεῖ νά παίζει κάποιο ρόλο. Τό ἐρώτημά μου ἀφορᾷ τίς σημερινές γνώσεις: ἂν παραδεχτοῦμε πώς χάνουν τήν κεντρική τους θέση, τί θά μπορούσαν νά γίνουν σέ μιάν ἄλλη κοινωνία· ποιά θά μπορούσε νά είναι ή θέση τους σ' ένα ἄλλο σχέδιο, ἂν δεχτοῦμε πώς χάνουν τή σημερινή τους φαντασιακή θέση;

Έχω μιᾶ δεύτερη ἐρώτηση για τόν Κόν-Μπέντιτ. Ἐάν κατάλαβα καλά, στήν ὁμιλία του τοποθετεῖ στό ἴδιο ἐπίπεδο τά ἀντιπυρηνικά συλλαλητήρια, τήν οικολογία καί τήν ὑπαρξη κοινοτήτων. Ἐάν δέν κάνω λάθος, ἔδινε ούσιαστικά τήν κεντρική θέση στίς κοινότητες αὐτές ὡς πρότυπο ἐναλλακτικῆς ζωῆς. Πρόκειται για ένα σημεῖο πού τό ἄγγιξε μόνο ψηλαφητά καί θά ἤθελα νά τό ἀναπτύξει. Τέλος, μιλάει για τή διαφορά καί φαίνεται νά κάνει τή διαφορά μεταξύ ἀτόμων ένα κεντρικό σημεῖο τοῦ προγράμματος, ἐνῶ ταυτόχρονα παίρνει ὡς παράδειγμα ἐπανάστασης τήν ἰρανική ἐπανάσταση για τήν ὁποία, κατά τή γνώμη μου, ή ἀτομική διαφορά δέν είναι ένα κεντρικό σημεῖο.

Ντ. Κόν-Μπέντιτ: Δέν τήν πῆρα για παράδειγμα, δέν είναι παράδειγμα, είναι γεγονός.

Ό ἴδιος ακροατής: Αυτό πού θέλω νά πῶ, είναι πώς τοῦτο τό ἐναλλακτικό πρότυπο, τό βασισμένο στίς ἀτομικές διαφορές, ἐμφανίζεται σάν κάτι τό ἱστορικά συμπτωματικό· είναι σχετικό μέ τήν τωρινή κατάσταση ἐδῶ ή στήν Ἄμερική, ἀλλά μοῦ φαίνεται σχεδόν ἀκατανόητο για τόν ὑπόλοιπο κόσμο. Ποιά είναι ή ὑπόσταση αὐτοῦ τοῦ ἐναλλακτικοῦ σχεδίου πού ὠριμάζει ἔτσι σέ ένα τμήμα μόνο τοῦ κόσμου;

Ντ. Κόν-Μπέντιτ: Πρῶτα-πρῶτα ἂν κατάλαβες πώς παίρνω τίς κοινότητες ὡς κεντρικό σημεῖο, τό λάθος είναι δικό μου. Χρησιμοποίησα τό παράδειγμα τών κοινοτήτων για συντομία. Μιλάμε πάντα για τρόπους ζωῆς, ἀλλά ἀφηρημένα. Ἡ κοινότητα δίνει τό παράδειγμα μιᾶς συγκεκριμένης μορφῆς ζωῆς πού ἐπιτρέπει νά δοῦμε συγκεκριμένα ὀρισμένα προβλήματα. Ἐτσι, μιλάμε για ρήξη μέ τήν παραδοσιακή οἰκογένεια· ταυτόχρονα ὁμως, ὅταν ἔχει κανείς παιδιά φανερόνεται αὐτή ή ἀνάγκη οἰκογένειας. Δηλαδή: εἴμαστε ἀλλιώτικοι καί ταυτόχρονα ἀντιλαμβανόμαστε πώς δέν εἴμαστε ἀλλιώτικοι. Πῆρα τήν κοινότητα ἀκριβῶς για τοῦτο τό παράδειγμα. Τό ζήτημα τοῦ τρόπου ζωῆς πάει πολύ μακρότερα· συμπεριλαμβάνει τήν ἀμφισβήτηση τῆς ἐργασίας στή σημερινή ἐπικρατούσα μορφή της. Πρόκειται για τήν ἐπανενομάτωση τῆς δημιουργίας στήν ἐργασία· ὄχι στό μέλλον, ὄχι μόνο στή σοσιαλιστική κοινωνία, ἀλλά ἀπό σήμερα κιόλας, γιατί είναι μιᾶ ἀναγκαιότητα, μιᾶ ζωτική ἀνάγκη. Θά χρειαστεῖ νά ἀγωνιστοῦμε για νά ξεφύ-

γουμε, αν μπορούμε, από την καπιταλιστική λογική της εργασίας, για να κατακτήσουμε το δημιουργικό της έδαφος. Για μένα αυτό είναι το κεντρικό σημείο πολύ περισσότερο απ' ό,τι οι κοινότητες. Οι κοινότητες είναι ή μορφή της καθημερινής ζωής, που έχει κι αυτή θεμελιακή σημασία.

“Όσο για την ιρανική επανάσταση: αυτό που λέω είναι ακριβώς το αντίθετο απ' όλες τις βλακείες που έχουν ειπωθεί για τη βιετναμέζικη επανάσταση ως παράδειγμα της κοινωνίας των όνειρων μας. “Όλες αυτές οι βλακείες έχουν γραφτεί, λογουχάρη, σε προκηρύξεις των επιτροπών διάσης για το Βιετνάμ. “Αν ξαναδιαβάσει κανείς σήμερα τα όσα γράφτηκαν εκεί μέσα για το τί θα γινόταν ή βιετναμέζικη κοινωνία θα μείνει άναυδος. Θα πρέπει να δούμε τί είναι ή πραγματικότητα. Λέω πώς το παράδειγμα της ιρανικής επανάστασης μας επιτρέπει επιτέλους να συζητήσουμε για κάτι άλλο. Δεν μπαίνει ζήτημα να υποστηρίξουμε ή να μὴν υποστηρίξουμε αυτή την επανάσταση· δεν είναι αυτό το πρόβλημά μας.

Σήμερα, υπάρχουν πάρα πολλοί που θέτουν το πρόβλημα των δημόρων της αμερικάνικης πρεσβείας στην Τεχεράνη. Θα σας πω ειλικρινά την αντίδρασή μου. Από τη μιά μεριά, δεν θέλω να συμβεί τίποτε σ' αυτούς τους δημόρους, βρίσκω αυτό που συνέβηκε ολότελα γελοίο, τόσο περισσότερο αφού οι Αμερικανοί εκεί έχουν νικηθεί. Από την άλλη μεριά, θα σας πω ένα όνειρο που είδα στις αρχές του 1980. Το Αφγανιστάν δέχεται εισβολή των Ρώσων, οι Ιρανοί εισβάλλουν στη ρωσική πρεσβεία: 40 Αμερικανοί δημόροι, 40 Ρώσοι δημόροι· τους μοιράζουν σε ομάδες από πέντε και τους δάζουν μαζί: εμπρός, παιδιά, συζητήστε, δεν έχουμε καμιά σχέση με τις ιστορίες σας. Θα

είχαμε έτσι την εποχή της πολιτικής του «άλανιού» του Τρίτου Κόσμου. (Γέλια στην αίθουσα.) Κι αυτό θα έθετε προβλήματα σε πολύ κόσμο.

Σας λέω απλώς τα πράγματα όπως μου έρχονται, δεν πρόκειται να υπερασπίσω πολιτικά αυτές τις ιδέες. Δεν είμαι στο Ιράν, συζητώ. Το Ιράν δεν είναι ένα υπόδειγμα επανάστασης για μένα, αφού εκεί υπάρχει άρνηση της διαφοράς. Εκείνο όμως που βλέπω σημαντικό σ' αυτή την επανάσταση είναι ή ικανότητα ν' ανατρέψει μίαν έξουσία τόσο στέρεα εδραιωμένη. Όταν ξαναδιαβάζουμε όσα είχαν γραφτεί για τη δικτατορική, στρατιωτική έξουσία του Σάχη, την αστυνομία του, τα βασανιστήρια, κλπ., ως ικανή να κρατήσει επ' άοριστον, πώς να μὴ μένουμε κατάπληκτοι μ' αυτό που έγινε; Υπάρχουν πολλοί Ιρανοί φοιτητές στη Φρανκφούρτη. Δυό μήνες πριν από την ανατροπή του Σάχη μου λέγανε πώς το καθεστώς θα κρατούσε ακόμα είκοσι χρόνια. Τό πίστευαν πραγματικά, ήταν μαρξιστές που έκαναν βαθιές αναλύσεις του καθεστώτος, στίς όποιες έβρισκες ενδιαφέροντα πράγματα. (Θόρυβος στην αίθουσα.) Όμως, ή εξέλιξη ήταν διαφορετική.

“Η τελευταία σου ερώτηση ανακινεί ένα από τα μεγάλα προβλήματα. Σύμφωνα με την παραδοσιακή μαρξιστική θεωρία, ή επανάσταση έπρεπε να γίνει πρώτα στίς πιο αναπτυγμένες χώρες. Δηλαδή ή επανάσταση έπρεπε να γίνει στη Γερμανία ή στην Αγγλία, ή δεν έπρεπε να γίνει καθόλου. Τα πράγματα όμως εξέλιχτηκαν αντίστροφα...

Κ. Καστοριάδης: “Η στη Γαλλία, μολαταῦτα...

Ντ. Κόν-Μπέντιτ: Στη Γαλλία, στη Γαλλία...

Κ. Καστοριάδης: Έμπρός, έμπρός...

Ντ. Κόν-Μπέντιτ: Έμπρός, έμπρός. (Γέλια στην αίθουσα.) 'Ο Μάρξ τό έλεγε, μάλιστα· τό πράγμα τό έβλεπε μέ τρόπο πιά σύνθετο. 'Ωστόσο, ή εξέλιξη ήταν άλλη, είχαμε τή Σοβιετική Ένωση και ύστερα τόν Τρίτο κόσμο. Είχαμε τή μεταστροφή τών τριτο-κοσμιτών, τή θεωρία τής περικύκλωσης τών πόλεων από τήν ύπαιθρο, τήν περικύκλωση του καπιταλιστικού κόσμου πού έπρεπε νά μπατάρει κάτω από τά πλήγματα τών απελευθερωτικών αγώνων του Τρίτου κόσμου. Καμιά από τίς δύο θεωρίες δέν στέκει. Σήμερα, ένα πρότυπο επανάστασης διαμορφώνεται σέ κάθε κουλτούρα. Τό πρότυπο αυτό δέν μπορεί νά είναι ήγεμονικό έξω από τούτη τήν κουλτούρα· και υπάρχουν κουλτούρες έντελώς διαφορετικές. Προσπαθήστε νά συγκρίνετε τίς επαναστατικές διαδικασίες στή Γαλλία, στίς άραβικές χώρες, στίς ΗΠΑ ή στήν Αυστραλία, γιά ν' αποφανθείτε ποιά είναι προτιμότερη: είναι καθαρός παραλογισμός και δέν θά μάς βοηθήσει νά προχωρήσουμε. Τό πρόβλημα πού θέτεις, είναι επίσης ότι ζοῦμε σέ ιμπεριαλιστικές χώρες, επομένως ζοῦμε από τά αγαθά του ιμπεριαλισμού. Αυτό είναι φανερό. "Ας πάρουμε τό παράδειγμα τής γερμανικής ύπο-κουλτούρας: δουλεύοντας σ' ένα βιβλιοπωλείο ή σ' ένα γιαπί, πού λειτουργούν μέ βάρδιες, μπορείς εύκολα νά εργάζεσαι τρεις μέρες τή βδομάδα και νά κερδίζεις χίλια μάρκα τόν μήνα. Πράγμα πού, γιά νά ζεις σέ κοινότητα, δηλαδή γιά νά ζεις μέ όχτώ ή δέκα και μαζί μέ τά παιδιά, είναι πολύ καλά. Ένας εργάτης πρέπει νά κερδίζει πολύ περισσότερο, πρέπει νά κερδίζει τά διπλά, και δουλεύει δύο φορές περισ-

σότερο. 'Αλλά ό τύπος μας ζωής είναι πολύ πιά όρθολογικός. Μέ χίλια μάρκα τόν μήνα – δέν ξέρω πόσα βελγικά φράγκα κάνουν (θαρρώ 16.000) – μπορείς νά ζεις πολύ καλά και νά πλερώνεις και τίς διακοπές σου σέ κάποια χώρα του Τρίτου κόσμου.

Και, σέ σχέση μ' αυτές τίς χώρες του Τρίτου κόσμου, πρέπει νά διαπιστώσουμε πώς δέν βρήκαμε ακόμα μιά νέα αντι-ιμπεριαλιστική γλώσσα. Νομίζω πώς έχουμε εδώ ένα από τά προβλήματα πού πρέπει ν' απασχολήσουν τό οικολογικό κίνημα. 'Υπάρχουν στή Γερμανία αυτό πού όνομάζω σταλινική δεξιά του οικολογικού κινήματος μέ τόν Haargisch, και μιά άλλη τάση γύρω από τόν Gruhl. 'Ο Haargisch είναι ένας παλιός σταλινικός, προερχόμενος από τίς ανατολικές χώρες· ό Gruhl είναι ένας παλιός χριστιανοδημοκράτης. Οί δύο τους έγραψαν δύο βιβλία πού, σαν από σύμπτωση, μοιάζουν. 'Η λύση πού προτείνουν γιά τό οικολογικό πρόβλημα, είναι ουσιαστικά ή παγκόσμια δικτατορία: λένε ότι δέν υπάρχει άλλη λύση, οί καλύτεροι πρέπει νά βρίσκονται πάνω, ν' αποφασίζουν γιά τήν όρθολογική χρήση τών πόρων γιά όλο τόν κόσμο, γιά τήν κατανομή τους, κτλ. Είναι φανερό πώς υπάρχει σ' όλα τούτα κάτι περισσότερο από ένα κίνδυνος. Τό πρόβλημα δέν είναι εύκολο: οί χώρες του Τρίτου κόσμου αγωνίζονται γιά νά φτάσουν στήν κατάκτηση μιάς «ανάπτυξης», και οί ιμπεριαλιστικές χώρες αγωνίζονται γιά νά επιβάλλουν τόν δικό τους τύπο «ανάπτυξης». "Αν μπορούσαμε νά βραχυκυκλώσουμε αυτή τή διαδικασία μεταξύ ιμπεριαλιστικής έξουσίας και «ανάπτυξης» του Τρίτου κόσμου, δηλαδή νά θεμελιώσουμε μιά συζήτηση ανάμεσα σ' εκείνους πού έχουν ήδη «αναπτυχθεί» και σ' εκείνους πού ύφίστανται τώρα τήν καπιταλιστική «ανάπτυξη», θά είχαμε ίσως

νά ποῦμε πολλά. Ξέρετε ὅτι τό μέγα σύνθημα στήν Ἀνατολική Γερμανία εἶναι νά ξεπεράσει τό καπιταλιστικό σύστημα – στήν οὐσία, νά τό ξεπεράσει σ' ὅλες του τίς φρικαλεότητες. Τό πρόβλημα τοῦ Τρίτου κόσμου εἶναι ὅτι, τίς περισσότερες φορές, αὐτό εἶναι τό πρότυπό τους. Κι ἐμεῖς, στό ἐσωτερικό αὐτοῦ τοῦ συστήματος, ὀφείλουμε νά βροῦμε τούς τρόπους νά τό επικρίνουμε. Αὐτή ἡ κριτική, ἀπό τούτη τήν ἀποψη, ἦταν πρακτικά μηδαμινή μέχρι τώρα. Ἐδῶ, τό πολιτικό μέλλον εἶναι μπροστά μας. Ἡ ἀπόρριψη τοῦ παλιοῦ ἀντι-ιμπεριαλισμοῦ, μᾶς ἔκανε νά ξεχάσουμε τόν ἱμπεριαλισμό. Ὁ νέος ἀντι-ιμπεριαλισμός, ἕνας ἀντι-ιμπεριαλισμός διαφορετικά δομημένος, εἶναι ἐπίσης στήν ἡμερήσια διάταξη γιά τό οἰκολογικό κίνημα, δέν εἶναι κάτι τό ἐξωτερικό, ἀλλά μιά ἐσωτερική ἀνάγκη.

Ὁ συντονιστής: Ὁ Καστοριάδης ἔχει κι αὐτός ν' ἀπαντήσει.

Κ. Καστοριάδης: Ναι, ἀλλά πρὶν ν' ἀπαντήσω στόν φίλο μας ἀπό τήν αἴθουσα, θά ἤθελα νά πῶ δυό λόγια σχετικά μ' αὐτά πού εἶπε ὁ Ντάνυ, ἀποφεύγοντας ὅμως νά ἀνοίξω μιά συζήτηση ἀνάμεσα στους δύο μας, γιατί μιλάμε ἤδη ἀρκετή ὥρα. Φοβᾶμαι – ἢ δέν σέ κατάλαβα σωστά – μήπως ὑπάρχει κίνδυνος αὐτό πού λές νά κάνει πολλούς νά ἐννοήσουν ὅτι κάθε χώρα ἔχει τή δική της κουλτούρα καί τή δική της ἐπαναστατική προβληματική ἐντελῶς ξεχωρα ἀπό τίς ἄλλες, καί ὅτι, στό ὄνομα τῶν ἀξιῶν πού ἔχουμε ἀπό κοινού, τῆς ἐλευθερίας καί τῆς ἀναγνώρισης τῆς διαφορᾶς (προσωπικά, προτιμῶ νά μιλάω γιά ἀναγνώριση τῆς ἐτερότητας τῶν ἄλλων), φτάνουμε στό σημείο νά λέμε: ὅ,τι κάνουν εἶναι δική τους ὑπόθεση. Νομίζω

πῶς πρέπει νά ἐπιφέρουμε ὀρισμένες περιστολές ἢ μάλλον νά παραδεχτοῦμε πῶς τό πράγμα δέν εἶναι καθόλου τόσο ἀπλό.

Ἐπὶ πᾶσι πάντα, καί παραμένω, διεθνιστής μέ τή γνήσια ἔννοια τῆς λέξης. Ἡ λέξη αὐτή, ὅπως κι ὅλες οἱ ἄλλες, ἔχει ἐκπορνευθεῖ. Ὅπως λογουχάρη ὅταν ἡ *Le Monde* τιλοφοροῦσε πρὶν ἐνάμισυ-δυό χρόνια μιά σειρά ἀνταποκρίσεις ἀπό τήν Καμπούλ: Ἡ ἀφγανική σοσιαλιστική ἐπανάσταση προχωράει – ὁ Ταράκι κι ὁ Ἀμίν ἦταν ἡ ἐπανάσταση, καί ἦταν ὁ σοσιαλισμός, βλέπετε· ὅπως ὅταν ὁ Marchais ἔκανε τίς τηλεοπτικές δηλώσεις του ἀπό τή Μόσχα: «Λοιπόν, ἔ, δηλαδή, πῶς νά τό κάνουμε, οἱ Ρῶσοι στήν Καμπούλ, εἶχαν προσκληθεῖ, ἔτσι; ἀπό τή νόμιμη κυβέρνηση τῆς χώρας, ἔτσι; λοιπόν, εἶναι φυσικό, ἔτσι; εἶναι κανονικό, ἔτσι;» (γέλια στήν αἴθουσα), ἡ *Le Monde* τιλοφοροῦσε: *Τό ΓΚΚ ἐπαναλαμβάνει τίς διεθνιστικές του θέσεις* (παραθέτω ἀπό μνήμης). Δηλαδή, στήν τωρινή ἐπίσημη διάλεκτο, τό νά εἶσαι κλωτσοσκούφι τῆς Μόσχας, σημαίνει νά εἶσαι διεθνιστής. Εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι δέν εἶμαι μέ τήν ἔννοια τούτη διεθνιστής, ἀλλά μέ τήν ἐντελῶς ἀντίθετη ἔννοια. Νομίζω πῶς ἡ κάθε κουλτούρα, ὅλες οἱ κουλτούρες ἔχουν μιά ἴση ἢ σωστότερα μιά ἀπαράμιλλη ἀξία· ὅτι, φυσικά, κάθε κοινωνικό σύνολο, κάθε ἔθνος, κάθε λαός ἔχει νά βρεῖ τόν δρόμο του· ἀλλά ὅτι συνάμα ὑπάρχει ἐκ τῶν πραγμάτων, πλασμένη ἄλλωστε ἀπό τόν ἴδιο τόν καπιταλισμό, μιά παγκόσμια κοινωνία καί μιά παγκόσμια ἱστορία μέ μιά ἔννοια ὄχι πιά ἀπλῶς τυπική. Ἡ παγκόσμια αὐτή ἱστορία δέν εἶναι πιά ἀπλῶς τό ἄθροισμα τῶν ἐνεργημάτων τῶν ὀμιλούντων διπόδων πού ἔχουν ἰδρύσει κοινότητες στήν Παπουασία, στήν Ἑλλάδα, στους γερμανικούς δρυμῶνες, στή βόρεια Ἀμερική

κτλ., αλλά μία πραγματικά παγκόσμια ιστορία, αντιφατικά ένοποιημένη, στους κόλπους τής οποίας όλες οί κουλτούρες και όλοι οί λαοί βρίσκονται σέ άλληλεπίδραση.

Και μία πού μιλήσαμε για τό Ίράν, δέν βλέπουμε μήπως εκεί ακριβώς, σ' έναν άπίστευτο βαθμό, αυτή τήν αντιφατική ένοποίηση κι αυτή τήν άλληλεπίδραση; Δέν είναι μήπως πρωτάκουστο νά παραστέκεις, από τή μία μεριά, στήν άκατάπαυστη επίκληση του Κορανίου και τής κορανικής νομοθεσίας μέχρι και στά πιο αρχαϊκά και στά πιο βάρβαρα χαρακτηριστικά της, στό όνομα του αιώνα για τή λευτεριά κι ένάντια στον ιμπεριαλισμό· και από τήν άλλη παράλληλα, στήν έξαιρετικά άποτελεσματική χρησιμοποίηση από τους φοιτητές πού έπιασαν τους όμήρους, του ραδιόφωνου, τής τηλεόρασης, των μέσων προπαγάνδας, τής σκηνοθεσίας, του θεάματος; Οί Άμερικανοί έχουν υποχρεωθεί, νομίζω, νά σταματήσουν τίς τηλεοπτικές έμπομπές από τήν Τεχεράνη, γιατί οί φοιτητές κατάφεραν νά χρησιμοποιούν καλύτερα από τους άμερικανούς έπαγγελματίες τά σύγχρονα μέσα επικοινωνίας για νά προπαγανδίζουν τήν υπόθεσή τους. Έχουμε άπλοϊκά συνηθίσει στήν ιδέα ότι όποιοσδήποτε Άφγανός ή Ροδεσιανός γίνεται συντομότατα «έξπέρ» στον χειρισμό ενός όπλοπολυβόλου ή μιās Καλάσνικοφ· άπορούμε όταν χρησιμοποιούν άλλα σύγχρονα μέσα. Γεγονός είναι ότι τά χρησιμοποιούν. Γεγονός είναι ότι υπάρχει μία διείσδυση στον κόσμο των όσων δημιούργησε ή καπιταλιστική Δύση. Όπως γεγονός είναι και τό ότι αυτή ή διείσδυση είναι περισσότερο διείσδυση τής τεχνικής παρά άλλων πραγμάτων. Και αυτό επίσης μάς τό δείχνει τό Ίράν.

Πάντως, ένα πλήθος προβλήματα έχουν κατανάγκη

παγκόσμια διάσταση και καμιά λύση πού θ' άγνοούσε αυτό τό γεγονός δέν θά είχε νόημα. Τέτοια είναι, προφανώς, και ή περίπτωση των οικολογικών προβλημάτων στή μεγάλη τους πλειονότητα. Λίγο μ' ενδιαφέρει τό ότι άνθρωποι τής δεξιάς συνάγουν από τά παραπάνω τό συμπέρασμα πώς χρειάζεται μία παγκόσμια δικτατορία· για μένα είναι όλοφάνερο πώς τό οικολογικό πρόβλημα είναι παγκόσμιο. Ένα τάνκερ πηγαίνει νά ξεφορτώσει πετρέλαιο στό Άμβούργο ή στό Ρότερνταμ, και έξοκέλλει μπροστά στίς άκτές τής Βρετάνης. Ένα άλλο, προχτές, πού έπλεε από τήν Έγγύς Άνατολή στήν Τεργέστη, προσάραξε στήν Πύλο, στήν Πελοπόννησο, και σχημάτισε μία μαύρη κηλίδα. Κι αν ποτέ τά καταφέρναμε, όπως φοβούνται οί επιστήμονες, νά λιώσουμε τους πολικούς παγετώνες μέ τήν αλλοίωση τής ατμόσφαιρας, τό πρόβλημα δέν θά είναι πιά έθνικό.

Θέλω νά πώ, τέλος, πώς συναντάμε σέ παγκόσμια κλίμακα τό ίδιο πρόβλημα πού συναντάμε, σέ μιάν άλλη κλίμακα, στό έσωτερικό του έθνικού συνόλου ή μιās κοινότητας άλλου μεγέθους: σέ όλόκληρη σειρά επιπέδων υπάρχουν κρίσιμες άλληλεξαρτήσεις· για όλόκληρη σειρά έρωτημάτων χρειάζονται παγκόσμιες άπαντήσεις. Τό νά συμβιβάσουμε αυτήν τή συνοχή και αυτήν τήν παγκοσμιότητα μέ τήν έτερότητα είναι ένα ουσιαστικό, βαθύ και δύσκολο πρόβλημα πού δέν μπορούμε ούτε πρέπει νά τό παρακάμψουμε¹.

Τώρα επανέρχομαι στό έρώτημα σας για τίς γνώσεις και τήν τεχνική. Θέλησα νά υπενθυμίσω ακριβώς, ένάντια στους παραλογισμούς όρισμένων οικολόγων ή

¹ Ο Κ. Καστοριάδης επανέρχεται σ' αυτό τό έρώτημα λίγο πιο πέρα.

ἀριστεριστῶν, ὅτι δέν μπορούμε νά σβήσουμε τό ζήτημα τῶν γνώσεων. Κι αὐτό, ἔστω κι ἀπό μιά πολύ στενή ἀποψη: λογουχάρη, ἡ ἀπόδειξη τῶν ἐνδεχόμενα ὀλέθριων συνεπειῶν τῆς χρησιμοποίησης τῆς πυρηνικῆς ἐνέργειας θά πρέπει νά βασίζεται σέ ἐπιστημονικά δεδομένα καί γνώσεις, δέν εἶναι ἔτσι; Μέ ρωτᾶτε! τί γίνονται οἱ τεχνικές γνώσεις σέ μιάν οἰκολογική ὀπτική; Τό θέμα σηκώνει μιά συζήτηση πολύ μακριά, πολύ βαρειά καί πάρα πολύ δύσκολη γιά νά μπορούμε νά τήν ἀναλάβουμε ἐδῶ καί τώρα. Θά πῶ, μέ δυό λόγια, ὅτι πρέπει πρῖν ἀπ' ὅλα ν' ἀπαλλαγούμε ἀπό τήν ἰδέα τῆς οὐδετερότητας τῆς τεχνικῆς, τῆς τεχνικῆς ὡς ἀπλοῦ ἐργαλείου, ἀπό τό σόφισμα ὅτι θά μπορούσαμε νά βάλουμε τό ἴδιο σύνολο τῶν μέσων στήν ὑπηρεσία διαφορετικῶν σκοπῶν. Ξέρετε ὅτι ἡ παραδοσιακή ἰδέα τῆς ἀριστερᾶς ἦταν πῶς ἡ τεχνική πού ἀναπτύσσει ὁ καπιταλισμός εἶναι, αὐτή καθαυτή, οὐδέτερη (ἢ καί «καλή»), πῶς οἱ κεφαλαιοκράτες τήν ἐκτρέπουν πρὸς δικό τους ὄφελος καί πῶς θά «ἀρκοῦσε» νά τή βάλουμε στήν ὑπηρεσία τοῦ συνόλου. Ὅσο γιά μένα, ἔχω καταγγεῖλει τοῦτο τό σόφισμα ἀπό ἐδῶ καί εἴκοσι πέντε χρόνια (ἀπό *Τό περιεχόμενο τοῦ σοσιαλισμοῦ*). ἔθεσα τό ἐρώτημα: πῶς μπορούμε νά μετασχηματίσουμε τά τεχνικά μέσα γιά νά τά βάλουμε στήν ὑπηρεσία σκοπῶν πού θά εἶναι διαφορετικοί; Λογουχάρη, πῶς μπορούμε νά μετασχηματίσουμε τήν παραγωγική τεχνική ἔτσι ὥστε οἱ παραγωγοί, ὡς ἄτομα καί ὡς ομάδες, νά εἶναι ἀληθινά οἱ ἀφέντες τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας; Γιατί, βέβαια, ἡ ἰδέα ἐνός σοσιαλισμοῦ ὅπου ἐφαρμόζεται τό ἀλυσωτό σύστημα στό μοντάρισμα καί στή συναρμολόγηση εἶναι ἕνας παράλογισμός, ἕνα ὀξύμωρο σχῆμα. Ἄς πούμε παρεκβατικά ὅτι αὐτές οἱ σκέψεις ἀποτελοῦν τήν καλί-

τερη ἀνασκευή – ἂν χρειαζόταν κι ἄλλη – τοῦ φανακισμοῦ ὅτι ἡ Ρωσία ἔχει ὁποιαδήποτε σχέση, ἀπό κοντά ἢ ἀπό μακριά, μέ τόν σοσιαλισμό: τά ἴδια ἐργαστάσια, ἡ ἴδια τεχνική, ἡ ἴδια ὀργάνωση τῆς παραγωγῆς ὑπάρχουν ἐκεῖ ὅπως κι ἐδῶ. Κανένας «μαρξιστής» δέν μᾶς ἐξήγησε ποτέ γιατί, στή βάση τῶν ἰδίων «ὑποδομῶν», μπορούν νά ὑπάρχουν, ἀπό πενήντα χρόνια τώρα, δυό «ὑπερδομές» καί μάλιστα δύο κοινωνικά καθεστῶτα ριζικά ἀντίθετα: ὁ «σοσιαλισμός» στή Ρωσία, ὁ καπιταλισμός ἐδῶ.

Φυσικά, ὁ μετασχηματισμός τῆς τωρινῆς τεχνολογίας δέν μπορεί νά γίνει στό κενό καί ἐκ τοῦ μηδενός· εἶναι φανερό ὅτι θά πρέπει νά γίνει μέ βάση αὐτό πού ὑπάρχει καί αὐτό πού ἔχουμε. Δηλαδή, θά χρειαστεῖ ἀκόμα νά βάλουμε χέρι σέ ἕνα τμῆμα ἀπ' αὐτό πού ὑπάρχει σήμερα ὡς τεχνολογία καί νά τό χρησιμοποιήσουμε γιά νά δημιουργήσουμε μιάν ἄλλη τεχνολογία. Τό βασικό εἶναι νά ἀποκτήσουμε μιάν ἀρκετά καθαρή ἰδέα τοῦ τί θέλουμε νά κάνουμε καί τοῦ τί θέλουμε ν' ἀποφύγουμε, ὥστε τό τμῆμα πού χρησιμοποιοῦμε νά μὴν ἀπειλεῖ νά ξαναγεννήσει τό σύστημα πού προσπαθοῦμε νά καταλύσουμε.

Μιά ἀκροάτρια: Τό πρόβλημα ἔχει τεθεῖ ἐδῶ στό ἐπίπεδο τοῦ ἀτομικοῦ· μιλάμε γιά τό πῶς θά πειστοῦν τά ἄτομα, γιά τήν ἐλευθερία τῶν ἀτόμων. Πρόκειται, ὅπως καί μέσα στή φωτιά τῆς Γαλλικῆς ἐπανάστασης, γιά τή λατρεία τοῦ Ἀτόμου μέ κεφαλαῖο Α. Ὅστόσο, αὐτή ἡ ἐννοια ἄτομο εἶναι μιὰ ἀστική ἐννοια. (*Γέλια στήν αἴθουσα.*) Γεγονός εἶναι ὅτι ἡ λέξη ταξικός ἀγῶνας δέν ἔχει προφερθεῖ ἐδῶ οὔτε μιά φορά. Ἀκριβῶς ὅμως ἡ ἀστική ἰδεολογία εἶναι ἐκείνη πού θέλει νά καταργήσει τίς τάξεις στό ἰδεολογικό ἐπίπεδο, πού

θέλει νά καταντήσῃ ὅλους στήν κατάστασῃ τοῦ πολίτη πού ἐξασφαλίζει πραγματικά τή λειτουργία τῆς κοινωνίας. Αὐτό ἦταν μιά ὁρισμένη πραγματικότητα στήν περίοδο τῆς εὐημερίας πού ἀκολούθησε τόν Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, ὅπου πολίτες κυρίως ἐμφανίζονταν, κατανάλωναν, παρήγαν, κτλ. Ἀλλά τό πρόβλημα δέν εἶναι νά πειστοῦν αὐτοί οἱ πολίτες, ὅπως λέτε ἐσεῖς, γιατί τό κεφάλαιο δουλεύει γιά μᾶς, γιατί σήμερα ἡ κρίση τοῦ κεφαλαίου ἀναπτύσσεται καί βαθαίνει. Οἱ ἐπαναστάτες χαιρετίζουν τήν κρίση γιατί ἀναπτύσσει οὐσιαστικά τούς ὅρους τῆς κομμουνιστικῆς ἐπανάστασης. (Θόρυβος καί διαμαρτυρίες στήν αἴθουσα.) Πράγματι, ὅταν ἡ κρίση τοῦ κεφαλαίου ἀποδείχνει πλέρια ὅλο του τόν παραλογισμό, ὅλες του τίς ἀντιφάσεις, ὅλη του τή βρωμιά, τότε χαιρετίζουμε πραγματικά τήν κρίση· ὄχι μόνο τήν κρίση καί τή δράση τοῦ κεφαλαίου πού συνεπάγεται, ἀλλά κυρίως τή δράση τῶν ἐπαναστατῶν, γιατί οἱ ἀγῶνες τους οἱ ἴδιοι εἶναι ἕνας παράγοντας ὀξύνσης τῆς κρίσης. Θά κάνω μιάν ἀκόμα παρατήρηση σχετικά μέ τήν ἔννοια ἄτομο: μέσα στόν ἀγῶνα, οἱ ἐργάτες τονίζουν περισσότερο καί μέ μεγαλύτερη ἐμφαση ἐκεῖνο πού τούς ἐνώνει καί ὄχι τόσο τή δική τους μικρή ἀτομικότητα πού τάχα θά πρέπει νά περάσει πάνω καί μπρός ἀπ' ὅλα τ' ἄλλα· ἡ ταξική ἀλληλεγγύη ἐνάντια στό κεφάλαιο, εἶναι αὐτό πού τούς ἐνώνει. (Πανδαιμόνιο καί διαμαρτυρίες στήν αἴθουσα.) Ἀκόμα δύο λόγια: θά ἤθελα μολταῦτα νά μιλήσω καί γιά τήν οἰκολογία. Νομίζω πώς ὅλα τά προβλήματα τῆς ρύπανσης κτλ. εἶναι μόνο μιά πλευρά τῆς καπιταλιστικῆς ἐκμετάλλευσης, ὅπως εἶναι ἡ ἔκτασῃ τῆς ἐργάσιμης μέρας, τό ἀναγκαστικό ξεθέωμα στή δουλειά, τά μεροκάματα... Πῶς νά παλαίψουμε ἐνάντια καί σ' αὐτή τήν πλευρά

τῆς καπιταλιστικῆς ἐκμετάλλευσης; Νομίζω πώς πρέπει νά κάνουμε ὀλομέτωπο ἀγῶνα ἐνάντια στόν καπιταλισμό. Τό κέντρο αὐτοῦ τοῦ ἀγῶνα εἶναι ἡ ἐργατική τάξη. Ἡ ἐργατική τάξη νοοῦμενη ὄχι ὡς ὁ σταλινικός ἐργάτης μέ τά χοντρά μουστάκια καί τήν τραγιάσκα, ἀλλά ὁ ἐργάτης πού αὐτοπροσδιορίζεται μέσα στόν ἀγῶνα ἐνάντια στό κεφάλαιο. Δέν πρόκειται ἐπομένως γιά ἕναν κοινωνιολογικό ὁρισμό. Καί, στό ἐπίπεδο αὐτό, τό οἰκολογικό κίνημα εἶναι ἕνα ἀστικό κίνημα, τουλάχιστο στή μεγάλη του πλειονότητα, γιατί ἀποβλέπει ἀκριδῶς στόν τεμαχισμό τοῦ ἀγῶνα καί προσπαθεῖ νά καταπολεμήσει ὄχι πιά τό κεφάλαιο στήν ὀλότητά του ἀλλά τή ρύπανση καί...

Ἕνας ἀκροατής: Ἀρκετά! (Γέλια καί χειροκροτήματα στήν αἴθουσα.)

Ἡ ἀκροάτρια (συνεχίζει):... ἡ φωνή τῆς ἐργατιᾶς, ἀκόμα κι ἂν εἶναι μειωηφοῦσα σήμερα, μπορεῖ νά ἀκουστεῖ. Ὅσο γιά τούς φοιτητές, πού τούς ἀπασχολεῖ ἀποκλειστικά τό μικρό τους ἄτομο, ἡ ἐργατιᾶ ξέρεῖ ὅτι τίποτε δέν γίνεται μ' αὐτούς... (Χειροκροτήματα ἀπό ἕνα μέρος τῆς αἴθουσας, διαμαρτυρίες ἀπό τό ἄλλο.) Ἐλεγα λοιπόν ὅτι τό οἰκολογικό κίνημα ὡς κίνημα εἶναι ἕνα ἀστικό κίνημα (θόρυβος) γιατί ὀδηγεῖ σταθερά στόν ρεφορμισμό, δηλαδή σέ κάνει ν' ἀγωνίζεσαι ἐνάντια στήν ἐγκατάστασῃ τοῦ τάδε μικροῦ σταθμοῦ ἤλεκτροπαραγωγῆς στό τάδε μέρος καί ὅλα τ' ἄλλα προβλήματα μπαίνουν στήν μπάντα, ἡ προσοχή ἐπικεντρώνεται σέ τοῦτο τό ζήτημα. Φυσικά, γιά νά πετύχουμε τή μή ἐγκατάστασῃ τοῦ μικροῦ ἤλεκτρικοῦ σταθμοῦ στό τάδε μέρος ἢ τήν ἀπορρύπανση τοῦ τάδε μικροῦ ποταμοῦ, μποροῦμε νά πᾶμε στή Βουλή

νά συνεδριάσουμε μαζί μέ τό σύνολο τῶν ἀστῶν. Μποροῦμε νά γίνουμε πέρα γιά πέρα δημοκράτες καί νά βάλουμε ὄλους νά πάρουν μέρος στή βλακεία τῶν ἐκλογῶν· ἐνῶ οἱ ἐργάτες ὅταν ἀρχίζουν τόν ἀγῶνα καταλύουν ὅλες τίς ἐκλογές, γιατί βλέπουν πῶς εἶναι ἀπλῶς ἓνα ἀπό τά μέσα τῆς καπιταλιστικῆς ἰδεολογίας... (Διαμαρτυρίες στήν αἴθουσα πού κάνουν νά μὴν ἀκούγεται ἓνα μέρος τῆς συνέχειας.) Τί κάνουν οἱ οἰκολόγοι; Λένε: ὄχι, ὄχι, ἐμεῖς ἔχουμε τό ψηφοδέλιό μας, ὄχι, ὄχι, δέν πρέπει νά εἶστε ἐνάντια στίς ἐκλογές, πρέπει νά μᾶς ψηφίσετε, ἀκριβῶς ὅπως ἓνα ὁποιοδήποτε ἀστικό κόμμα. Τό οἰκολογικό κίνημα, σάν κίνημα κατάτμησης, εἶναι ἀστικό κίνημα.

Ἡ οἰκολογία ὡς πρότυπο πού ἀντιτίθεται στό συνολικό πλαίσιο τοῦ καπιταλισμοῦ ἀποτελεῖ οὐσιαστικά μέρος τοῦ προγράμματος τοῦ προλεταριάτου. Ἀλλά δέν εἶναι τέτοιο ποτέ ὡς μοναδική ὄψη οὔτε ὡς μερική ὄψη. (Χειροκροτήματα.)

Ντ. Κόν-Μπέντιτ: Θά ἤθελα πολύ νά εἶχαμε μιά σοβαρή συζήτηση. Δύο παρατηρήσεις, δίχως κακία. Ἀλήθεια, τί κατά τή γνώμη σου προσδιορίζει τήν ἀστική πλευρά στό οἰκολογικό πρόγραμμα; Μήπως τό εἶδος τῶν ἀνθρώπων πού τό ἐκπροσωποῦν; Θά σοῦ πῶ τότε ὅτι αὐτοί πού ἐκπροσωποῦν τό ἐργατικό κίνημα τούτη τή στιγμή, ἢ ἐκεῖνοι πού τό ἐκπροσώπησαν τόν περισσότερο καιρό, δέν ἦταν ἐργάτες πού δουλεύανε σέ ἐργοστάσιο 40 ὥρες τή βδομάδα. Ἄν πάλι λές ὅτι τό οἰκολογικό κίνημα σήμερα βρίσκεται σέ ἄσκημη θέση ὅταν θέτει τό ζήτημα τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος, ἔχεις ἑκατό στά ἑκατό δίκιο. Πιστεύω, πράγματι, ὅτι τό οἰκολογικό κίνημα στήν ἀνάπτυξή του εἶναι ἀντιφατικό· μόνο πού ὑπάρχει ἐπίσης μιά πρα-

γματικότητα, κι αὐτή εἶναι ἡ ἀντιπαράθεση, κάποτε κι ὁ ἀνταγωνισμός τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος μέ τό οἰκολογικό κίνημα. Τή μόνη μεγάλη κινητοποίηση ὑπέρ τῆς πυρηνικῆς ἐνέργειας στή Γερμανία, τήν ὀργάνωσαν τά γερμανικά συνδικάτα· πήραν μέρος σ' αὐτήν 30.000 ἐργάτες. Στή διάρκεια τοῦ σουηδικοῦ δημοψηφίσματος, ἡ μόνη δύναμη πού στάθηκε ἱκανή νά ὀργανώσει τό κίνημα ὑπέρ τῆς πυρηνικῆς ἐνέργειας ἦταν τά σουηδικά συνδικάτα. (Ἡ ἀκροάτρια διακόπτει.) Ναι, ξέρω, πρόκειται γιά ρεφορμιστικά συνδικάτα, θά ἔρθω ἀμέσως καί σ' αὐτό (γέλια), ξέρω κι ἐγώ ἱστορία. Τό πρόβλημα εἶναι ὅτι ὑπάρχει μιά λογική τοῦ παραγωγισμοῦ, μιά λογική τῶν προγραμμάτων τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος – καί δέν ἐννοῶ ἐδῶ μόνο τά προγράμματα τῶν ρεφορμιστικῶν κομμάτων καί τῶν ρεφορμιστικῶν συνδικάτων. Καμιά ἐπαναστατική ὀργάνωση δέν ἔθεσε ποτέ τό ζήτημα τῆς οἰκολογίας.

Κι ἐγώ παλιότερα ἔλεγα: εἰρηνική χρησιμοποίηση τῆς πυρηνικῆς ἐνέργειας. Τό 1968 – ντρέπομαι λιγάκι τώρα γιά ὅσα λέγαμε – ἔξακολουθοῦσαμε νά μιλάμε γιά τούς ἐργάτες, ἔξακολουθοῦσαμε νά εἴμαστε ὑπέρ τῶν ἐργατικῶν συμβουλίων, ἀλλά δέν εἶχαμε ποτέ θέσει τό οἰκολογικό πρόβλημα. Ἄρα, ἄσχετα ἀπό τό ἂν εἶναι ἀστοί ἢ ὄχι αὐτοί πού ἔθεσαν τό πρόβλημα, ὅταν ἐσύ λές ὅτι ἡ οἰκολογία ἀποτελεῖ μέρος τοῦ προγράμματος τοῦ προλεταριάτου, θά πρέπει νά ἐξηγήσεις γιατί καμιά ἀπό τίς λεγόμενες προλεταριακές ὀργανώσεις, μά καμιά, δέν εἶχε θέσει πραγματικά τοῦτο τό πρόβλημα, προτοῦ οἱ ἀστοί αὐτοί θέσουν τό πρόβλημα τῆς οἰκολογίας καί τῆς κατάλυσης τοῦ τρόπου μας ζωῆς; Ὑπάρχει ἐδῶ μιά ἀντίφαση ἀνάμεσα σέ ὅσα ὑποστηρίζεις καί στήν πραγματικότητα, μιά

άντιφαση πού θά ἔπρεπε νά προσπαθήσεις ἔστω νά τήν ἐξηγήσεις μέ ἄλλο τρόπο παρά μέ κοινοτοπίες. Αὐτό δέν πάει νά πεί, ἀντίστροφα, ὅτι, μέ τό οἰκολογικό κίνημα, τό πρόβλημα τῆς ἐκμετάλλευσης ἐξαφανίζεται. Κάτι τέτοιο θά ἦταν παράλογο· τό πρόβλημα τῆς παραγωγῆς ἐξακολουθεῖ νά ὑπάρχει, καί ὁ Καστοριάδης τό εἶπε μέ μιᾶ φράση, ναι, ἀπό εἴκοσι πέντε χρόνια τώρα θέτει στόν ἑαυτό του τό ρῶτημα: πῶς νά χρησιμοποιήσουμε μιάν ὀρισμένη τεχνολογία γιά τήν ἀπελευθέρωση τοῦ ἀνθρώπου σχετικά μέ τήν ἐργασία; Ἡ σκλαβιά στήν ἐργασία – θά συμφωνήσεις μαζί μου – δέν ὀφείλεται μόνο στό γεγονός ὅτι τά μέσα παραγωγῆς ἀνήκουν στούς κεφαλαιούχους· ἀλλά καί στό ὅτι αὐτά τά μέσα, αὐτές οἱ παραγωγικές δυνάμεις περικλείνουν μέσα τους ὀλόκληρο τό πρόγραμμα καί ὅλη τήν ἱστορία τοῦ καπιταλισμοῦ. Σήμερα, ἀπό τοῦτα τά μέσα παραγωγῆς, τί θέλεις νά ξαναπάρεις; Θέλεις τήν αὐτοδιαχείριση τῶν ἐργοστασίων Renault, τέτοιων πού εἶναι; Θέλεις τήν αὐτοδιαχείριση τῆς ἀλυσωτῆς παραγωγῆς; Ὑποθέτω πῶς θέλεις τήν κατάλυσή τους. Ἀλλά τότε πρέπει νά δεῖς ὅτι ἡ ἐργατική τάξη σήμερα δέν εἶναι ἔτοιμη γιά κάτι τέτοιο, γιά ἓνα σοβαρό λόγο: γιατί θέλει νά φάει.

Τό πρόγραμμα τοῦ προλεταριάτου, ἐσύ τό λές ἔτσι σκέτα, ἀλλά εἶναι ἓνα ὀλόκληρο πρόγραμμα, εἶναι μιᾶ ὀλόκληρη ἱστορία, κι ἐσύ, σέ τριάντα δευτερόλεπτα μᾶς τό ξοφλᾶς λέγοντας: «Δέν μᾶς καίγεται καρφί γιά τά ἀτομικά μικροπροβλήματά σας». Ποιό εἶναι ὁμως τό ἐνδιαφέρον τοῦ προλεταριάτου στόν ταξικό ἀγῶνα; Μήπως ἡ οὐσιαστική ἀπελευθέρωσή του ἀπό τοῦτο τόν τύπο κοινωνίας καί ἀπό τοῦτο τόν τύπο ἐργασίας, δηλαδή ἡ πραγμάτωση τοῦ προλεταρίου ὡς ἀτόμου μέσα ἀπό τόν ταξικό ἀγῶνα, ἀλλά ἓναν ταξικό ἀγῶνα

μέ ὀρισμένο περιεχόμενο; Ἡ μήπως ἡ κατάληψη τῆς ἐξουσίας, ἀπό μιᾶ τάξη, πάνω στά μέσα παραγωγῆς ὅπως αὐτά ὑπάρχουν σήμερα; Κι ἂν συμφωνεῖς μαζί μου μέ τόν πρῶτο ὀρισμό, θά δεῖς πῶς, ἂν εἶναι ἴσως δυνατό, σήμερα, σ' ἓνα πανεπιστήμιο νά μιᾶς γιά τό πρόγραμμα τοῦ προλεταριάτου κάνοντας νά γελάει ἡ μισή μόνο αἴθουσα, κανένας δέν μπορεῖ νά μιλήσει ἔτσι μέσα σ' ἓνα ἐργοστάσιο, καί δικαιολογημένα. Ὅχι ἐπειδή οἱ ἐργάτες εἶναι βλάκες, ἀλλά ἐπειδή δέν ὑπάρχει δυνατότητα νά ἀκουστεῖ ἡ φωνή σου. Κι ὁ λόγος εἶναι ὅτι ἱστορικά ἀναπτύχθηκε μιᾶ πολιτική διαδικασία πού, μέ τό πρόσχημα τοῦ προγράμματος τοῦ προλεταριάτου, δέν ἔθεσε ποτέ πραγματικά τό πρόβλημα τοῦ προλεταριάτου ἀκούοντας τί λέει τό ἴδιο τό προλεταριάτο.

Κι ἀπό τήν ἄλλη μεριά, στήν πραγματικότητα – καί αὐτό εἶναι ἄλλο ἓνα μέγα πρόβλημα, πού δέν κατέχω τή λύση του, – τό προλεταριάτο δέν μιλάει ὄλο τόν καιρό γιά τήν ἐπανάσταση. Ὑπάρχουν ἱστορικές περίοδοι ὅπου σωπαίνει καί ὅπου ἀναπτύσσονται ἄλλες μορφές δράσης. Καί ἀκολουθοῦν ἄλλες περίοδοι ὅπου μιλάει. Τό οὐγγρικό προλεταριάτο μίλησε τό 1956. Καί εἶπε κάτι τό ἀπίστευτο γιά τίς ἐκλογές: «Μπουχτίσαμε μέ τό “ὅλη ἡ ἐξουσία στά σοβιέτ”· ἐμεῖς εἴμαστε ὑπέρ ὅλης τῆς ἐξουσίας σέ ὅλα τά επίπεδα. Θέλουμε σοβιέτ, βουλή, ὄλα, ἀλλά μή μᾶς πεῖτε ποτέ πῶς αὐτός ὁ τρόπος μόνο εἶναι ὁ σωστός τρόπος διακυβέρνησης». Αὐτά ἦταν λόγια ἐργάτη, ἦταν λόγια ἑνός ἀγωνιζόμενου προλεταριάτου. Κι ἐγώ δέν θά πῶ ποτέ ὅτι ἡ κοινοβουλευτική ἐξουσία εἶναι πανάκεια. Θά πῶ: εἶμαι ὑπέρ τῆς ἀποκέντρωσης ὄλων τῶν ἐξουσιῶν, εἶμαι ὑπέρ τῶν ἐργατικῶν συμβουλίων, ὑπέρ τῶν τοπικῶν ἐξουσιῶν, ὑπέρ τῶν κοινοβουλίων, ὑπέρ

τῶν περισσότερων δυνατῶν ἐξουσιῶν, γιά νά φτάσουμε μέ τή διαδικασία αὐτή ν' ἀντικόψουμε τό κράτος στήν ἐξουσιαστική του δύναμη καί μέσα στά κεφάλια μας. Καί πιστεύω ὅτι, μέ τόν τρόπο πού μιλάς γιά τήν ἀστική ἐπανάσταση, καί γιά τά κοινοβούλια, δέν θά βρεῖς ἄκρη. Γιατί στήν πραγματικότητα, ἡ ἀστική ἐπανάσταση δίνει ἱστορικά τόν φιλελεύθερο καπιταλισμό καί τόν φιλελεύθερο ἰμπεριαλισμό τέτοιον πού ὑπάρχει σήμερα. Καί ἡ προλεταριακή ἐπανάσταση, τά ἐργατικά συμβούλια, δίνουν τή Σοβιετική Ἑνωση...

Ἡ ἀκροάτρια (διακόποντας): Τήν ἀστική, τήν καπιταλιστική...

Ντ. Κόν-Μπέντιτ: Μά... ἀστική, καπιταλιστική, πῶς καί γιατί; Διότι...

Ἡ ἀκροάτρια (διακόποντας): Διότι ἀπλούστατα ὑπάρχει ἡ μισθωτή ἐργασία, ὑπάρχει ἡ ἐκμετάλλευση στή Σοβιετική Ἑνωση!

Ντ. Κόν-Μπέντιτ: Μά δέν τό ἀρνιέμαι! Τό πρόβλημά μου εἶναι: πῶς φτάσαμε ἐκεῖ, ἀφοῦ ἡ ἐργατική τάξη ἦταν στήν ἐξουσία;

Ἡ ἀκροάτρια: Αὐτό δέν εἶναι τό βασικό πρόβλημα γιά μᾶς. (Γέλια παντοῦ στό ἀκροατήριο.) Ἄκόμα κι ἂν τά ἴδια φυσικά πρόσωπα ἔμειναν στήν ἐξουσία, σέ μιά δοσμένη περίοδο διαδίδαν προλεταριακές ντιρεκτίδες, ὕστερα σέ μίαν ἄλλη περίοδο ἀστικές ντιρεκτίδες, γιατί τό κεφάλαιο εἶναι πάντα ἔτοιμο. (Πανδαμίονιο.) Ἡ ἐπανάσταση ἢ θά εἶναι παγκόσμια ἢ δέν

θά εἶναι ἐπανάσταση. (Σφυρίγματα ἀπό μέρους τοῦ κοινοῦ.)

Ἐνας ἀκροατής: Εἶναι πολύ δύσκολο νά μιλήσει κανείς ὕστερα ἀπό τήν προσευχή πού ἀκούσαμε πρὶν λίγο. (Γέλια.) Ὡστόσο θά σταθῶ σ' ἓνα γεγονός. Εἶμαι ἀπό τούς ἀνθρώπους πού ὀργάνωσαν αὐτήν τή συζήτηση. Θελήσαμε νά κάνουμε κάτι πού δέν ἔχει γίνει μέχρι τώρα: μιά συζήτηση μέ προσωπικότητες, πού νά μὴν εἶναι ἀποκλειστικά συζήτηση προσωπικοτήτων. Μιά συζήτηση ὅπου οἱ ἀνθρώποι νά μποροῦν ν' ἀπαντήσουν, νά ξαναπιάσουν τά ζητήματα, νά σπρώξουν τήν ἀναζήτηση σέ περιοχές πού, ἴσως, οἱ προλαλήσαντες δέν ἔχουν φωτίσει.

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, κατά τήν ὀργάνωση τῆς συζήτησης, πού κράτησε ἓνα μήνα, εἶχαμε πολλές προκαταρκτικές συζητήσεις καί πιστεύω πῶς ἀξίζει τόν κόπο νά μιλήσω σχετικά. Πρῶτο ἐρώτημα: γιατί ὀργανώσαμε τή συζήτηση πάνω στό θέμα «ἀντιπυρηνικός ἀγώνας, οἰκολογία καί πολιτική»; Γιατί, ἂν ὅλοι συμφωνοῦμε γιά τή θετική σημασία τῶν ὁμιλιῶν πού ἀφοροῦν τήν οἰκολογία, ἀπό τήν ἄλλη μεριά καί ἡ οἰκολογία θέτει προβλήματα πού τήν ξεπερνοῦν. Αὐτό φάνηκε καθαρά σέ μίαν ὁμιλία τοῦ Paul Lapoix¹ στό ἀνώτερο Ἰνστιτούτο φιλοσοφίας. Μᾶς μίλησε γιά τήν πυρηνική ἐνέργεια καί γιά τόν οἰκολογικό ἀγώνα, ἀφήνοντας νά νοηθεῖ ὅτι τό κίνημα, φυσικά, δέν ἤθελε νά φοβίσει τόν κόσμο. Ὅμως εἶπε, ἀπό τή στιγμή πού θ' ἀναπτυχθεῖ μιά νέα ἐνέργεια – ὄχι ἡ ἥλιακή, γιατί ἡ ἥλιακή ἐνέργεια εἶναι κιόλας στή διάθεσή μας, ἀλλά ἡ αἰολική ἐνέργεια – θά μπορέσουμε νά σκεφτοῦμε τό

¹ Ἡγέτης τῶν Φίλων τῆς Γῆς τῆς βαλλωνικῆς Brabant.

πολιτικό πρόβλημα τῶν σύγχρονων κοινωνιῶν.

Νά κι ἓνα ἄλλο ἀπό τά προβλήματα πού ἀνακινήθηκε ἀπό τούς ὁμιλητές καί πού ξαναπιάστηκε: μήπως ὁ τρόπος πού τό οἰκολογικό κίνημα βλέπει τό ζήτημα τοῦ τεχνολογικοῦ συστήματος ἢ τοῦ τεχνολογικοῦ συνόλου τῆς σύγχρονης κοινωνίας εἶναι ικανοποιητικός, ὄχι γιά νά κάνουμε τήν ἐπανάσταση, ἀλλά γιά ν' ἀρχίσουμε ἓνα βαθύτερο διάλογο καί στοχασμό; Μήπως τό ζήτημα μπορεῖ νά τεθεῖ ὡς ζήτημα ἐκλογῆς ἀνάμεσα σέ ἡπιες τεχνολογίες καί σέ ρυπαίνουσες τεχνολογίες; Ἐπανερχομαι ἔτσι στό ἐρώτημα πού ἔβαλε ὁ Καστοριάδης ὅταν εἶπε: ποιόν τύπο τεχνολογίας θέλουμε στή θέση τῶν τεχνολογιῶν πού ἀπορρίπτουμε; Μέχρι στιγμῆς αὐτό τό ζήτημα δέν τό ξανάπιασε κανένας ἐδῶ.

Τί καινούργιο μπορούμε νά ποῦμε πάνω σ' αὐτό; Εἶναι κατάδηλο ὅτι τό σύγχρονο τεχνολογικό σύνολο ἔχει ἓνα βασικό χαρακτηριστικό. Τό χαρακτηρίζει ἡ διάταξη ὄλων τῶν δυνατῶν μέσῶν πού θά μπορούσαν νά ἐξουδετερώσουν τήν ἀμφισβήτηση ἢ ὅποια ἐκδηλώνεται σ' ὅλα τά στρώματα τῆς κοινωνίας πού ὁ γραφειοκρατικός καπιταλισμός ἀδυνατεῖ νά ἐλέγχει ἀπῶλυτα. Νομίζω πῶς ἂν τεθεῖ ἔτσι τό ζήτημα, ἂν κατορθώσουμε νά ὀρίσουμε τί εἶναι τό σύγχρονο τεχνολογικό σύστημα, θά ἔχουμε τή δυνατότητα νά ξεπεράσουμε τίς ἀντιφάσεις τοῦ οἰκολογικοῦ κινήματος καί – γιατί ὄχι; – θά μπορούμε οἱ ἴδιοι νά ἐνταχθοῦμε στό οἰκολογικό κίνημα. Ἐπιμένω σέ τοῦτο: ἡ θετική συμβολή τῶν ὁμιλητῶν στά οἰκολογικά ζητήματα εἶναι ξεκάθαρη καί δέν ἔχουμε τίποτε νά ποῦμε γι' αὐτό. Ἄλλά τό ἴδιο τό οἰκολογικό κίνημα, καθῶς καί τό ὀργανωμένο κίνημα τῶν γυναικῶν καί τό ὀργανωμένο κίνημα τῶν νέων, δέν μπορούν νά δημιουργήσουν, στό

ἐπίπεδο τοῦ δημόσιου διαλόγου, μιά δυναμική ικανή νά ὑποκινήσει ἓναν τέτοιο στοχασμό ὥστε νά μπορέσουμε νά δομήσουμε μιά συλλογιστική πού νά μᾶς ἐπιτρέπει ν' ἀντιταχθοῦμε στήν καπιταλιστική κοινωνία.

Ἐνας ἀκροατής: Δέν ἔχει τεθεῖ τό ἐρώτημα πού ἔπρεπε νά εἶχε τεθεῖ ἀπό τήν ἀρχή: τί προκαλεῖ τήν προσχώρηση τῶν ἀνθρώπων σ' ἓνα τέτοιο σύστημα; Κανένας ἀπολύτως δέν ἔθιξε τοῦτο τό ζήτημα. Κάποιος εἶπε πῶς ὁ καπιταλισμός ἀναλαμβάνει τίς πρωτογενεῖς ἀνάγκες τῶν ἀνθρώπων. Συμφωνῶ, ἀλλά ἡ ἐξήγηση εἶναι περιορισμένη. Ὁ καπιταλισμός ἀναλαμβάνει ἐνμέρει τίς ἀνάγκες συντήρησης τῶν ἀνθρώπων, ἀλλά δέν κάνει μόνο αὐτό: δίνει καί κάτι ἄλλο, αὐτό πού προκαλεῖ πραγματικά τήν προσχώρησή τους στό σύστημα. Τούς δίνει τό «ἱερό» πού ἔχουν ἀνάγκη· τό ἱερό πού τούς προτείνει εἶναι ἓνα ἱερό χαμηλῆς στάθμης, πού πετάει πολύ χαμηλά, ἀλλά πού ὁ καπιταλισμός τό χρειάζεται γιά νά διατηρήσει τοῦτο τό σύστημα σέ παγκόσμια κλίμακα. Καί τό ἐρώτημα πού πρέπει νά τεθεῖ πραγματικά εἶναι: τί προτείνουμε ἐμεῖς; Στό Ἰράν μοῦ φαίνεται ὡστόσο ἄρκετά καθαρά ὅτι τό κίνημα, ἀναζητώντας μιά ταυτότητα, περνάει ἀπό μιά μυστικιστική ἐπανάσταση. (Θόρυβος.)

Ἐνας ἄλλος ἀκροατής:... γιά τά κορίτσια πού ὄνειρεύονται παντρεῖά μέ ἄσπρο νυφικό, θά προσθέσω κάτι... (πανδαιμόνιο)... δέν θά πρέπει αὐτοί νά φωνάζουν: ἄρκετά! Αὐτό εἶναι τό πρῶτο. Ἐνα δεύτερο... (θόρυβος καί χειροκροτήματα¹).

¹ Ἡ ἐπέμβαση αὐτή, ὅπως καί ἡ ἐπόμενη, ἔρχονταν νά ὑποστηρίξουν τήν ἀκροάτρια πού ἡ ὁμιλία τῆς εἶχε ξεσηκώσει ἔντονες, κυρίως ἀρνητικές, ἀντιδράσεις τοῦ ἀκροατηρίου (βλέπε πῶς πάνω).

Ένας άκροατής: Αυτό είναι ή έλευθερία έκφρασης! Αυτό είναι πού αποκαλούν έλευθερία έκφρασης, βεβαιότατα! (Πανδαιμόνιο.) Καί μιλάνε για τή Σοβιετική Ένωση! Τό κορίτσι προσπάθησε να τελειώσει τή φράση του· δέν είχε τή δυνατότητα να τό κάνει (φωνές ανάκατες: «Δέν είναι αλήθεια! Αφήστε τη να μιλήσει!», σφυρίγματα, χειροκροτήματα)... ή συγκέντρωση τήν έμπόδισε.

Ντ. Κόν-Μπέντιτ: Έχεις απόλυτα δίκιο. Αλλά είναι αλήθεια ότι καμιά φορά είναι δύσκολο να μην άτακτεί κανείς όταν κάποιος μιλάει έτσι. Έδώ είμαστε ίσως πλειοψηφία, και ίσως πράγματι να μην αυτοσυγκρατιόμαστε, πράγμα πού δημιουργεί προβλήματα. Αλλά πρέπει να γίνει κατανοητό πώς μια όμιλία σαν τής συντρόφισσας πού άκούσαμε, είναι μια όμιλία πού σέ χτυπάει κατάμουτρα. Για μένα, είναι ξεκάθαρο: κάτω από τέτοιους λόγους οι άναρχικοί εξαφανίστηκαν στά πρώτα Γκουλάγκ τής Σοβιετικής Ένωσης. Νιώθω λοιπόν να θίγομαι προσωπικά και μερικές φορές σκέφτομαι, αυτοί ή έμεις θα φάμε τό κεφάλι μας. Γιατί έμεις καταφέρνουμε ν' άμυνόμαστε· ένω οι άναρχικοί, στή Σοβιετική Ένωση, ή οι σοσιαλεπαναστάτες δέν είχαν καμιά δυνατότητα άμυνας· και δέν μιλάω για τόν Στάλιν, μιλάω για τήν άρχική φάση τής μεγάλης Έπανάστασης. Έτσι, είναι αλήθεια πώς μερικές φορές αντιδρά κανείς μέ όχι σωστό τρόπο, αλλά... υπάρχει μια ιστορική εξήγηση. (Γέλια σ' όλη τήν αίθουσα και χειροκροτήματα.)

Ένας άκροατής: Στήν έναλλακτική κοινωνία πού παρουσιάζεις, όπου θα εκπροσωπείται ό μεγαλύτερος

δυνατός άριθμός διαφορετικών τρόπων ζωής, αναφέρεις τής κοινότητες και πολλά άλλα. Είπες επίσης ότι ή οικολογία θα επέβαλλε ώστόσο όρισμένα όρια. Θα ήθελα να μάθω ποιά είναι αυτά τά όρια και πώς θα εκδηλώνονται συγκεκριμένα στήν καθημερινή ζωή.

Ντ. Κόν-Μπέντιτ: Μίλησα για τή ζώνη τής ουτοπίας. Η οικολογία καθορίζει, κατά τή γνώμη μου, τά όρια, δηλαδή τό πλαίσιο μέσα στό όποιο αναπτύσσεται ή ουτοπία μου, μέσα στό κεφάλι μου. Τό πλαίσιο του: πώς θέλω να ζήσω. Λογουχάρη, αν για να ζήσω μ' έναν όρισμένο τρόπο, πρέπει να διαθέτω καταναλωτικά αγαθά μ' έναν τέτοιο τρόπο ώστε αυτό ν' άπαιτεί μιάν ειδική κοινωνική όργάνωση τής παραγωγής, τότε θέτω υπό άμφισβήτηση αυτά τά καταναλωτικά αγαθά. Λογουχάρη, τό Ι.Χ.: από τό ένα μέρος τό θέλω, από τό άλλο όμως μου δημιουργεί τόσα προβλήματα πού τό θέτω υπό άμφισβήτηση. Αυτή είναι ή ζώνη, τό πλαίσιο, τά όρια τής ουτοπίας. Δέν είναι πολύπλοκο! (Γέλια.)

Ένας άκροατής: Υπάρχει ένα ζήτημα πού μέ άπασχολεί από καιρό όταν ξαναδιαβάω και άκούω όμιλίες του Καστοριάδη. Λέει ότι ή άλλοτριώση, έτσι όπως δημιουργείται κοινωνικά, δέν ριζώνει μόνο στον τρόπο άσκησης τής έξουσίας, ούτε μόνο στις σχέσεις ιδιοκτησίας, αλλά ότι αναφέρεται και σε πιο θεμελιακές σφαιρες, σε φαντασιακές σημασιοδοτήσεις, σε όλόκληρη τήν κουλτούρα· και ότι για να βρούμε άκρη, χρειάζονται άλλες φαντασιακές σημασιοδοτήσεις, χρειάζεται επίσης να ξεπεράσουμε — όχι φυσικά στρίβοντας κάποιο κλειδί — τήν όρθολογικότητα ή τήν ψευδο-ορθολογικότητα τής σημερινής κοινωνίας.

Παράλληλα, έδειξες σωστά, κατά τή γνώμη μου, ότι τό έπαναστατικό κίνημα δέν είναι ή πραγμάτωση τής φιλοσοφίας, ότι ή απόλυτη κοινωνική διαφάνεια είναι ένα φάντασμα, ότι πρέπει νά διαλύσουμε τό μυστικιστικό όραμα του κομμουνισμού.

Τώρα, ποιά είναι ή καταστατική θέση αυτής τής νέας κουλτούρας, αυτών των νέων φαντασιακών σημασιοδοτήσεων, τί τίς κάνει νά διαφέρουν ούσιαστικά από τίς ποικίλες σημασιοδοτήσεις πού διαδέχτηκαν ή μία τήν άλλη στήν ιστορία τής Δύσης;

Κ. Καστοριάδης: Νομίζω πώς υπάρχει μία ιδιομορφία τής Δύσης ή, αν θέλετε, τής έλληνο-δυτικής ή ευρωπαϊκής ιστορίας μέσα στήν παγκόσμια ιστορία. Νομίζω πώς αυτή ή ιστορία δημιουργεί κάτι τό ιδιαίτερο. "Όπως θά έλεγε κάποιος: όλες οι κουλτούρες είναι διαφορετικές, αλλά τούτη έδω είναι πιο διαφορετική από τίς άλλες. (Γέλια.) Πιο διαφορετική, άλλωστε, τόσο στή φρίκη, όσο και σ' αυτό πού μάς επιτρέπει νά μιλάμε έδω απόψε, όπως μιλάμε. Αυτή ή διαφορά βρίσκεται, πριν απ' όλα, σ' αυτό πού μπορώ νά λέγω; σ' αυτό πού μπορείτε νά λέτε, όλοι έδω, δηλαδή σ' αυτό πού μπορώ νά σκέφτομαι, σ' αυτό πού μπορείτε νά σκέφτεστε όλοι έδω. Κι αυτό δέν όφείλεται στήν απουσία έξωτερικής καταστολής: δέν υπάρχει ζήτημα πού νά μου απαγορεύεται – και, ακόμα κι αν μου ήταν απαγορευμένο «έξωτερικά», δέν θά ήταν «έσωτερικά». Κάτι παραπάνω: δέν υπάρχουν, για μάς, ζητήματα μή διατυπώσιμα καταρχήν – τουλάχιστον απ' όλα όσα ή γλώσσα επιτρέπει τή διατύπωσή τους, και πιο πέρα ακόμα: στήν ανάγκη, ζορίζουμε τή γλώσσα για νά διοχετεύει νέα ζητήματα.

Αυτό τόν τρόπο τόν πάρα πολύ ιδιαίτερο, τόν πάρα πολύ ειδικό, τόν έχουμε τόσο συνηθίσει, πού τόν ξεχνάμε. Έτσι, τό έρώτημα: είναι δίκαιος ό νόμος; μάς φαίνεται αυτονόητο. Εκείνο πού ξεχνάμε είναι ότι είμαστε κατεργασμένοι κοινωνικά ως άτομα σέ συνάρτηση μέ μία παράδοση πολλών αιώνων – δυόμιση χιλιετηρίδων –, έτσι πού τούτο τό έρώτημα: είναι δίκαιος ό νόμος; νά έχει για μάς ένα νόημα. (Έρώτημα – τό υπενθυμίζω – πού είναι ή προϋπόθεση κάθε γνήσιας πολιτικής δραστηριότητας.) Ξεχνάμε πώς αυτό τό ίδιο έρώτημα δέν έχει κανένα νόημα για κάποιον πού πιστεύει αληθινά στή Βίβλο ή στό Κοράνι. Κάτι παραπάνω: πού γι' αυτόν είναι, ακόμα και νοερά, ακόμα κι «έσωτερικά», μή διατυπώσιμο και άδιανόητο.

Είπα: άτομα. Πριν από λίγο, μία συντρόφισσα, υποθέτω μαρξίστρια (γέλια στήν αίθουσα), μάς έλεγε πώς τό άτομο είναι μία άστική έννοια. Θά πω, πριν απ' όλα, πώς αυτό λίγο μέ νοιάζει και, δεύτερο, μία και έξακολουθώ νά υποθέτω πώς είναι μαρξίστρια, θά τής θυμίσω μία φράση του Μάρξ: «Προπάντων πρέπει ν' αποφεύγουμε ν' αντιθέτουμε άτομο και κοινωνία ως νέες αφαιρέσεις». Και τούτο, όχι μόνο επειδή δέν υπάρχει κοινωνία δίχως ν' απαρτίζεται από άτομα ούτε υπάρχουν άτομα παρά μέσα σέ μία κοινωνία, πράγμα πού είναι μία κοινότοπη ταυτολογία· αλλά, βαθύτερα, επειδή αυτό πού όνομάζουμε «άτομο» είναι ένα κοινωνικό δημιούργημα κάτω από τό όποιο υπάρχει κάτι άλλο, ή ψυχή, πού αυτή δέν είναι κοινωνική. Όμως ακριβώς χάρη σέ τούτη τήν κοινωνική κατεργασία του ατόμου και χάρη στίς εισβολές, στίς επιδρομές εκείνου πού υπάρχει από κάτω – τής ψυχής – ή κοινωνία, από τή μία μεριά, λειτουργεί και, από

τήν ἄλλη, αὐτο-αναπλάθεται συνεχῶς, αὐτο-αλλοιώνεται ἀκατάπαυστα.

Μιλᾶμε γιὰ κοινωνία αὐτόνομη, ἀποβλέπουμε σέ μιά κοινωνία αὐτόνομη. Ἀλλά μιά αὐτόνομη κοινωνία δέν μπορεῖ ν' ἀπαρτίζεται παρά ἀπό αὐτόνομα ἄτομα· καί ἀντίστροφα, ἄτομα ἀληθινά καί πλέρια αὐτόνομα, δέν μποροῦν νά ὑπάρχουν παρά μέσα σέ μιά αὐτόνομη κοινωνία καί διαμέσου μιᾶς αὐτόνομης κοινωνίας. Τί εἶναι ὅμως αὐτή ἡ ἰδέα τῆς αὐτονομίας καί ἀπό ποῦ μᾶς ἔρχεται; Πρόκειται κι ἐδῶ γιὰ μιά φαντασιακή σημασιολόγηση, μέ τή φιλοσοφική ἔννοια πού χρησιμοποιοῦ τόν ὄρο: δέν εἶναι οὔτε λογική κατασκευή, οὔτε περιγραφή ἑνός φυσικοῦ φαινομένου. Καί αὐτή ἡ σημασιολόγηση εἶναι μιά ἱστορική δημιουργία – δημιουργία πού συντελέστηκε σέ τοῦτο τόν ἱστορικό χῶρο, στόν χῶρο τῆς ἑλληνο-δυτικῆς ἱστορίας, τῆς εὐρωπαϊκῆς ἱστορίας. Καί μέ βάση ἀκριβῶς αὐτήν τή σημασιολόγηση, τή δημιουργία τῆς καί τή σχετική καί μερική τῆς πραγμάτωση ἡ κοινωνικο-ἱστορική ἐνσάρκωση, μποροῦμε νά μιλᾶμε ὅπως μιλᾶμε ἀπόψε: μπορώντας νά ἀμφισβητοῦμε τό καθετί, νά ἐγείρουμε ὅλα τά ζητήματα, νά ἀνακινοῦμε ὅλους τούς προσβλεπτούς στόχους – πράγμα πού, τό ἐπαναλαμβάνω, θά ἦταν ἀδιανόητο σ' ἕναν ἄλλο κοινωνικο-ἱστορικό χῶρο. Κι ἂν τοῦτο συμβαίνει, εἶναι γιατί τήν αὐτονομίαν αὐτή τήν πραγματώνουμε ἤδη, ἔστω καί σ' ἐλάχιστο βαθμό, τέτοιοι πού εἴμαστε, ὡς ἄτομα. Δέν πρόκειται οὔτε γιὰ ἕνα γενετικό δεδομένο, οὔτε γιὰ μιά μεγαλύτερη νοημοσύνη, δέν ἔχουμε σ' αὐτό κανένα πλεονέκτημα: φτιαχτήκαμε μέσα σέ μιά ὀρισμένη ἱστορική παράδοση ὅπου ἡ αὐτονομία δημιουργήθηκε ὡς μιά σημασιολόγηση πού ἔχει «πραγματικά» ἀντικρίσματα. Εἴμαστε ἤδη κατά ἕνα μικρό

μέρος αὐτόνομοι, ἀφοῦ δέν σκεφτόμαστε, λογουχάρη, πῶς αὐτό πού εἶπε τό ἀπόγεμα ὁ καθηγητής ἔκλεισε ὅλα τά ζητήματα, ἀφοῦ μποροῦμε νά ξανανοῖξουμε ἀπόψε τά ζητήματα, νά τά ξανασυζητήσουμε, νά τά ἐρευνήσουμε ἑμεῖς οἱ ἴδιοι, ὁ καθένας γιὰ λογαριασμό του καί ὅλοι μαζί. Αὐτή ἡ σημασιολόγηση, ἡ αὐτονομία, εἶναι ἐπομένως ἡ προϋπόθεση τῆς συζήτησής μας – καί ταυτόχρονα εἶναι μπροστά μας, γιὰ νά τήν πραγματοποιήσουμε σέ μιά ἄλλη ποιοτική βαθμίδα.

Γιατί λοιπόν ἡ εὐρωπαϊκή ἱστορία εἶναι διαφορετική ἀπό τίς ἄλλες; Διότι δημιουργεῖ αὐτήν τή σημασιολόγηση τῆς αὐτονομίας, διότι εἶναι ἡ πρώτη ρήξη μέ τήν πιό διαδομένη, τήν πιό ἀπόλυτη, τήν πιό στέρεη μορφή τῆς ἑτερονομίας στήν ἱστορία, τή θρησκευτική ἑτερονομία. Καί μιά πού μιλᾶμε τόσο πολύ τώρα γιὰ μιά «ἐπιστροφή στή θρησκεία», καί μιά πού μιλήσαμε ἀπόψε γιὰ τό Ἰράν καί γιὰ τό Ἰσλάμ, θά πῶ καθαρά πῶς ὑπάρχει κάτι στήν ἰσλαμική θρησκεία, στή χριστιανική θρησκεία καί στήν ἰουδαϊκή θρησκεία πού μοῦ προξενεῖ βαθειά φρίκη ὡς ἐλεύθερο ἄτομο. Ἐννοῶ τή διατράνωση τῆς διανοητικῆς καί ψυχικῆς σκλαβιάς. (Χειροκροτήματα.) Πέρα ὅμως ἀπ' αὐτό, θ' ἀγωνιστῶ, ἂν χρειαστεῖ μέχρι θανάτου, γιὰ νά μποροῦν οἱ Ἑβραῖοι νά ἔχουν τή συναγωγή τους, οἱ Μουσουλμάνοι τό τζαμί τους, οἱ Χριστιανοί τήν ἐκκλησία τους. Ὡστόσο...

Μιά φωνή στήν αἴθουσα: Καί ὁ Φρόντ, δέν εἶναι μήπως σκλαβιά;

Κ. Καστοριάδης: Ἀσφαλῶς ὄχι. Ὁ Φρόντ εἶναι ἕνας ἄνθρωπος πού ἔγραψε προσπαθώντας νά ξεσκεπάσει ὅσο ἦταν μπορετό τίς αὐταπάτες μας, πολλές ἀπό τίς

όποιες περιφέρονται ἐξάλλου ἀκόμα κι ἐδῶ ἀπόψε (γέλια), πού ἔθετε συνεχῶς σέ ἀμφισβήτηση τόν ἴδιο τόν ἑαυτό του, πού τήν παραμονή τοῦ θανάτου του ἔγραφε ἀκόμα μιά *Ἐπιτομή ψυχανάλυσης* πού θά συνόψιζε ὅλες τίς ιδέες του γιά ἕνα πλατύ κοινό, ἀλλά ὅπου, ὅταν τόν διαβάσει κανείς σοβαρά, βλέπει πώς πάρα πολλά πράγματα μπαίνουν ἀκόμα ὑπό ἀμφισβήτηση. Ὁ Φρόνιτ εἶναι ἕνα ἐλεύθερο πνεῦμα, κι ἕνα πνεῦμα πού βοηθάει τά ἄλλα νά σκέφτονται ἐλεύθερα, ἂν τό θέλουν. (*Χειροκροτήματα.*)

Θά ἤθελα νά κλείσω τούτη τήν παρένθεση γιά τή θρησκεία μέ μερικές πρακτικές παρατηρήσεις. Ἄν κάποιος δέν δέχεται αὐτή τή σημασιολογία τῆς αὐτονομίας γιά τήν ὁποία μιλάμε καί τίς συσχετικές ἀξίες, τῆς ἐλευθερίας, τῆς σκέψης πού αὐτοανακρίνεται, τοῦ σεβασμοῦ τῆς ἑτερότητας τοῦ ἄλλου· ἂν νομίζει πώς εἶναι κάτοχος μιᾶς θεϊκῆς ἀποκάλυψης, τί θά τείνει νά κάνει, τί θά ὀφείλει νά κάνει; Ὁφείλει νά εὐαγγελιστεῖ τήν ἀλήθειά του σ' ὅλο τόν κόσμο. Αὐτό καί ἔκαναν ἡ χριστιανική καί ἡ μουσουλμανική θρησκεία. Οἱ Ἑβραῖοι ἦταν λίγο πιά μετριόφρονες, ἡ εἶχαν βρεῖ μίαν ἄλλη διευθέτηση: ἀρκέστηκαν νά αὐτοἀνακηρυχτοῦν ὁ περιοῦσιος λαός καί ἄφησαν ἡσυχούς τούς ἄλλους. Ἀλλά μέ τούς Χριστιανούς καί τούς Μουσουλμάνους ἔχουμε τόν ριζοσπαστικό οὐμανισμό καί τήν ἀπόλυτη φιλανθρωπία: οἱ ἄλλοι, τό θέλουν εἴτε ὄχι, πρέπει νά «σωθοῦν», καί νά σωθοῦν μέ τόν τρόπο τῶν Χριστιανῶν ἢ τῶν Μουσουλμάνων. Κι ἂν οἱ ἄλλοι ἐπέμεναν νά μή θέλουν νά σωθοῦν, ἐξοντώνονταν, ἄμεσα ἢ ἕμμεσα. Ὡς ἕνα μεγάλο βαθμό, ἔτσι ἐξαπλώθηκαν ὁ Χριστιανισμός καί τό Ἰσλάμ.

Μιά φωνή στήν αἴθουσα: Ὅλοι οἱ Χριστιανοί δέν ὀνομάζονται Καρλομάγνος!

Κ. Καστοριάδης: Ὅλοι οἱ Χριστιανοί δέν ὀνομάζονται Καρλομάγνος; Ὅχι βέβαια, δέν ὀνομάζονται ὅλοι Καρλομάγνος! Θά χρειαστεῖ νά βροῦμε τά ὀνόματα τῶν ἑκατομμυρίων ἀνώνυμων Χριστιανῶν πού, ὅταν ὁ Χριστιανισμός ἔγινε ἐπίσημη θρησκεία τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, ρίχτηκαν μέ τά μούτρα στά πογκρόμ ἐξόντωσης τῶν εἰδωλολατρῶν μεταξύ 4ου καί 6ου αἰῶνα – γιατί ἡ ὀριστική σταθεροποίηση τοῦ Χριστιανισμοῦ στήν Αὐτοκρατορία δέν ξετυλίχθηκε ὅπως σᾶς τό μαθαίνουν στά ἐπίσημα ἐγχειρίδια ἱστορίας –, καί πού κατέστρεψαν τό μεγαλύτερο μέρος τῶν ἀγαλμάτων καί τῶν ναῶν τῆς Ἀρχαιότητος. Θά χρειαζόταν νά βροῦμε τά ὀνόματα τῶν ἑκατομμυρίων Χριστιανῶν πού ἐξόντωσαν – μέ μόνη ἐξαίρεση τούς Ἰησοῦτες τῆς Παραγουάης – τόν πληθυσμό τῶν Ἰνδιάνων τῆς Ἀμερικῆς, στό βορρᾶ ὅσο καί στό νότο τῆς ἀμερικάνικης ἡπείρου. Καί δέν εἶναι μόνο ἡ φυσική ἐξόντωση. Γίνεται τώρα λόγος γιά ἔθνοκτονίες πού διέπραξαν οἱ ἱμπεριαλιστές· ἀλλά οἱ πρῶτες μεγάλες ἔθνοκτονίες τῆς ἱστορίας εἶναι ἔργο τοῦ Χριστιανισμοῦ, πού ἀφάνισε, ἐκεῖ ὅπου ξαπλωνόταν, τίς ντόπιες κουλτοῦρες. Συχνά στίς χριστιανικές ἀποικίες, ἔπρεπε νά γίνεις Χριστιανός γιά νά ἐπιζήσεις ὡς σκλάβος. Ὅσο γιά τόν δεύτερο μεγάλο ἔθνοκτόνο τῆς ἱστορίας, αὐτός εἶναι φυσικά τό Ἰσλάμ. Κλείνει ἡ παρένθεση.

Γιά μᾶς ὁμως, ἡ διάδοση αὐτῆς τῆς σημασιολογίας καί αὐτῶν τῶν ἀξιῶν τῆς αὐτονομίας θέτει ἕνα σπουδαῖο πρόβλημα πού ἀπλῶς τό μνημονεύω. Τί θά γίνει μέ τούς ἀνθρώπους πού δέν συμμερίζονται αὐτές τίς ἀξίες καί, προπαντός, τί θά γίνει μέ τίς κουλτοῦρες

πού εξακολουθούν να υπάρχουν και πού δέν είναι αποδεκτές; Κανένας δέν θά προτείνει, νομίζω, να λυθούν μέ τά δπλα οί διαφορές μέ λαούς πού εξακολουθούν να λένε: «Πρέπει να λιθοβολούνται οί μοιχαλίδες», «πρέπει να κόβονται τά χέρια τών κλεφτών» κτλ. Κι ἐδῶ ἐπίσης ξεπηδᾷ τό ζήτημα τῆς οίκουμενικότητας πού ανακοίνωσα πρίν λίγο. Ἀλλά δέν μπορῶ παρά να τό ἀφήσω ἀνοιχτό.

Τέλος, θά ἤθελα να ἐπανέλθω στό πρόβλημα μέ τό ὁποῖο εἶχα τελειώσει τήν εἰσαγωγική μου ὁμιλία, καί γιά τό ὁποῖο δέν ἔχω ἀπάντηση, ἀλλά πού ξαναγύρισε μέ διάφορες μορφές κατά τή συζήτηση: τό πρόβλημα τοῦ περιεχόμενου τῆς κουλτούρας, τών οὐσιωδῶν ἀξιών. Νά τί θέλω να πῶ μ' αὐτό. Ὄταν οί Ἕλληνες τῆς Ἀρχαιότητος δημιούργησαν τήν πόλη ὡς δημοκρατία τών ἐλεύθερων ἀνθρώπων – πού συμπεριλάμβανε ἄλλωστε καί τή δουλεία, ἄν καί αὐτή δέν εἶχε παίξει καθόλου, στή δημιουργία τῆς δημοκρατίας, τόν ρόλο πού τῆς ἀποδίδουν ὀρισμένοι κακοί μαρξιστές –, δέν δημιούργησαν τή δημοκρατία γιά τή δημοκρατία. Ἡ δημιουργία αὐτή εἶναι ἀναπόσπαστη ἀπό ἕνα ἀριθμό ἀξιών, πού ἦταν ἡ προϋπόθεση τοῦ πολιτικοῦ βίου τών Ἑλλήνων καί συνάμα οί σκοποί πού αὐτός ὁ βίος ἐπιδίωκε. Πρέπει να θυμίσουμε ἐξάλλου ὅτι βασικά οί ἀξίες αὐτές ἀφοροῦσαν τόν ἀτομικό ἄνθρωπο! Ὁ ἐπιδιωκόμενος στόχος ἦταν ὁ ἐνάρετος ἄνθρωπος, ὁ καλός κἀγαθός, κτλ. Αὐτές τίς ἀξίες ὀνομάζω οὐσιώδεις. Τό ἴδιο γίνεται, ἄν καί μέ πῶς διάχυτο τρόπο, σέ ὅλα τά ἐπαναστατικά δημοκρατικά κινήματα πού συγκλόνισαν τή Δύση ἀπό τόν 17ο καί κυρίως τόν 18ο αἰώνα. Δέν ἔμπαινε δηλαδή μόνο ζήτημα ἐλευθερίας καί ἰσότητας· οἱ ἄνθρωποι πίστευαν ἔμμεσα καί συχνά ἄμεσα ὅτι ἤξεραν τί ἦταν ἡ σωστή κοινωνία καί ἡ

σωστή ζωή. Τί ὅμως μποροῦμε ἐμεῖς σήμερα να ποῦμε σχετικά; Προσωπικά δέν ἐπιχειρῶ να ἀπαντήσω στό ἐρώτημα: μιά αὐτόνομη κοινωνία τί θά θεωροῦσε ὅτι εἶναι γι' αὐτήν τό εὖ ζεῖν καί τί θά δημιουργοῦσε ὡς εὐζωΐα; Προσπαθῶ μόνο ν' ἀγωνίζομαι γιά να τῆς δοθεῖ, γιά να μᾶς δοθεῖ αὐτή ἡ δυνατότητα. Αὐτό εἶναι ὄλο. (Χειροκρότημα.)

Ἕνας ἀκροατής: Ἔχω τήν ἐντύπωση πῶς ἡ συζήτηση πῆρε λίγο στραβό δρόμο. Γίνεται ὄλο καί πῶς ἀκαδημαϊκή, ἐνῶ ἐμεῖς ἤρθαμε να μιλήσουμε γιά ἀντιπυρηνικό ἀγῶνα, γιά οἰκολογία καί γιά πολιτική. Νομίζω λοιπόν ὅτι τό οἰκολογικό ρεῦμα ἰδεῶν δέν ἔχει πεθάνει, δέν εἶναι ἕνα νεκρογέννητο ἀπόδαμα, δέν εἶναι μιά νέα ἰδεολογία· εἶναι ἕνα δυναμικό ρεῦμα ἰδεῶν πού σημειώνει ἐπιτυχίες. Ἀπόδειξη, ὅτι εἴστε ἐδῶ τόσο πολλοί ἀπόψε, ἐκτός ἄν ἤρθατε γιά να θαυμάσετε τό κρανίο τοῦ Καστοριάδη καί τά παπούτσια τοῦ Κόν-Μπέντιτ. (Γέλια.) Ἔχω τήν ἐντύπωση ὅτι ἡ ἀποψινή συζήτηση μοιάζει πολύ μέ συζητήσεις πού γνωρίσαμε σέ ὀρισμένους πολιτικούς καί φιλοσοφικούς κύκλους, ὅπου μέσα σέ πλήρη ἀτμόσφαιρα ὀμφαλοσκοπίας, ὁ συζητητής ἀναρωτιόταν: «Βρίσκομαι στόν σωστό δρόμο ἢ δέν βρίσκομαι στόν σωστό δρόμο; Ἄν εἶμαι βέβαιος ὅτι βρίσκομαι στόν σωστό δρόμο, εἶμαι ἀσφαλῶς ἠλίθιος ἢ τυφλός, ἐπομένως πρέπει ὀπωσδήποτε να ἔχω ἀμφιβολίες». Ὄλη αὐτή ἡ βραδιά εἶναι τοποθετημένη ὑπό τό ἐμβλημα τῆς ἀμφιβολίας. Κατά τή γνώμη μου, οἱ οἰκολόγοι ἔχουν πολλούς σοβαροῦς λόγους να πιστεύουν πῶς βρίσκονται στόν σωστό δρόμο. Αὐτό δέν εἶναι μιά ἰδέα πού ἔχει μπηχτεῖ ἔτσι δά μέσα στό κεφάλι ἐνός ἀγωνιστῆ γιὰτί τοῦ χρειάζεται κάποια δόση στραβομάρας. Εἶναι ἡ ἴδια ἡ φύση

τῆς οἰκολογίας πού διαφέρει ἀπό τή φύση τῶν ἄλλων ἰδεολογιῶν γιατί εἶναι ἡ πρώτη ἰδεολογία πού δομήθηκε πάνω σ' ἓνα πρόβλημα φυσικῶν ὀρίων. Ἡ γένεση, ἡ καταγωγή τῆς οἰκολογίας εἶναι τό πρόβλημα τοῦ περιορισμοῦ τῶν φυσικῶν πόρων, πόρων ἐνέργειας, πρώτων ὑλῶν κτλ. Ἐτσι ἐμφανίστηκε ἱστορικά τό οἰκολογικό ἐρωτηματολόγιο. Καί, ὅπωςδήποτε, ἀκόμα κι ἂν μπορεῖ κανεῖς νά ἰσχυριστεῖ πώς οἱ οἰκολόγοι δέν θά κερδίσουν τελικά τήν ὑπόθεσή τους, εἶναι βέβαιο ὅτι ἡ τωρινή πορεία τῆς κοινωνίας στήν κατεύθυνση πού ἀκολουθεῖ, δέν μπορεῖ νά καταλήξει παρά στόν ἀφανισμό. Καί ξέρουμε καθαρά ποιός εἶναι ὁ ἀντικειμενικός ἐχθρός τοῦ οἰκολογικοῦ ρεύματος: εἶναι ὁ βιομηχανικός τρόπος παραγωγῆς.

Ἄν ἐπομένως ὀρισμένοι διατείνονται ὅτι οἱ οἰκολόγοι ὀφείλουν νά συνεχίσουν νά ἀναρωτιοῦνται, αὐτοί θά πρέπει νά καταλάβουν ὅτι οἱ οἰκολόγοι δέν περνοῦν τόν καιρό τους μέ τοῦτο καί μόνο. Οἱ οἰκολόγοι βρίσκονται καθημερινά στό πεδίο τοῦ ἀγώνα γιά νά κάνουν τούς ἀνθρώπους νά καταλάβουν τί γίνεται, γιά νά ξεσκεπάσουν καί νά καταγγείλουν τοῦτον ἢ ἐκεῖνο τόν τύπο στρατηγικῆς τοῦ καπιταλισμοῦ πού ἀπρόβλεπε στό νά κάνει τούς ἀνθρώπους νά μή συμμετέχουν ἢ νά μήν καταλαβαίνουν αὐτό πού γίνεται. Ὁ δικός μου ρόλος, ὡς οἰκολόγου ἀγωνιστῆ, εἶναι νά πολεμήσω αὐτές τίς στρατηγικές. Κι ἂν ὀρισμένοι ἰσχυρίζονται πώς δέν ἔχουμε δίκιο τώρα, θά δοῦμε ποιός θά ἔχει δίκιο σέ μερικά χρόνια ἢ σέ μερικές δεκαετίες.

Ντ. Κόν-Μπέντιτ: Πρῶτα-πρῶτα, δέν συμφωνῶ μέ τόν μαχόμενο μιζεραμπιλισμό σου. Βρισκόμαστε ὅλοι στό πεδίο τοῦ ἀγώνα· κι ἓνα ἀπό τά μεγάλα προβλή-

ματα, ὅταν βρίσκεσαι στό πεδίο τοῦ ἀγώνα, εἶναι ἡ ἀνάγκη νά ξελασπώσεις. Δηλαδή νά γλιτώσεις ἀπό μιὰ ἀγωνιστική καθημερινότητα πού σκοτώνει. Ἐπομένως, εἴμαστε σύμφωνοι στό ὅτι ἓνα πολιτικό κίνημα δέν γίνεται μέσα σέ μιάν αἶθουσα, ἀλλά στό πεδίο τοῦ ἀγώνα. Καί εἴμαστε ἐπίσης σύμφωνοι στό ὅτι στό πεδίο τοῦ ἀγώνα, πολλές φορές, βαλτώνουμε καί πλατσουλάμε.

Παραπέρα, ὁμως, δέν καταλαβαίνω τόν τρόπο πού θέτεις τά προβλήματα, ὅταν λές: ἔχουμε δίκιο ἢ ἔχουμε ἄδικο, ἐνῶ ταυτόχρονα τοποθετεῖς τό οἰκολογικό κίνημα μόνο στό ἐπίπεδο τοῦ ζητήματος τῶν πόρων. Ἄν διαβάσουμε τούς ἀστούς στοχαστές, θά δοῦμε ὅτι τό ἔχουν κι αὐτοί καταλάβει, δέν εἶναι δά τρελοί, ξέρουν πολύ καλά πώς ὑπάρχει ἓνα πρόβλημα φυσικῶν ὀρίων. Αὐτό ὁμως, ἀπό μόνο του, δέν λύνει τίποτε. Μπορῶ νά σοῦ φέρω ἓνα πολύ χοντρό παράδειγμα. Ποιό εἶναι σήμερα τό ἐπίμαχο ἀντικείμενο τῆς σύγκρουσης Schmidt-Strauss στή Γερμανία; Ὁ Στράους εἶναι ὅπωςδήποτε χοντρός, δέν εἶναι ἔτσι; (Γέλια.) Μποροῦμε νά τό διατυπώσουμε μέ μιὰ παλιά φράση: στό παρελθόν, ἄκουες νά λένε στή Γερμανία: *Volk ohne Raum*, ἓνας λαός δίχως χῶρο· ἔτσι χαρακτηρίσαν τόν γερμανικό λαό τά ἐθνικιστικά καί ἀντιδραστικά ρεύματα. Καί ξέρεις ποιό εἶναι σήμερα ἡ μετάφραση τοῦ *Volk ohne Raum*; Εἶναι *Volk ohne Öl*, λαός δίχως πετρέλαιο. Ἄν δέν ἔχουμε ἐνέργειες, ἐμεῖς οἱ Γερμανοί, εἴμαστε στριμωγμένοι. Ἐπομένως, πρῶτο, θά πᾶμε νά γυρέψουμε αὐτούς τούς πόρους ἐκεῖ ὅπου βρίσκονται. Αὐτό δείχνει πώς τό νά καταλαβαίνεις ὅτι ὑπάρχει μιὰ στενότητα πόρων δέν προσδιορίζει καθόλου μιάν πολιτική, μπορεῖ κανεῖς νά θγάλει, ἀπό τούτη τή διαπίστωση, διαμετρικά

αντίθετα συμπεράσματα. Είναι σαν να μου λές ότι ο καπιταλισμός αντιλήφθηκε πώς δημιουργεί κρίσεις. Φυσικά και τό έχει αντιληφθεί· κι έβγαλε τό συμπέρασμα πώς έπρεπε να θέσει υπό έλεγχο και τίς κρίσεις. Γι' αυτό, είναι ήλίθιο να λέμε «εμείς οί επαναστάτες χαιρετίζουμε τίς κρίσεις»: ζήτω λοιπόν, έρχονται οί νέες κρίσεις, έρχονται οί στενότητες τών πόρων.

Όχι: τό πρόβλημα είναι ποιά απάντηση θά δώσουμε σ' αυτή τή στενότητα τών πόρων, δηλαδή, ανάμεσα σ' άλλα, ποιός θά είναι ο τρόπος παραγωγής πού θά προτείνουμε. **Όταν λές:** πρέπει να επικρίνουμε τόν βιομηχανικό τρόπο παραγωγής, είμαστε σύμφωνοι, αλλά τί βάζεις στή θέση του, έ; Και θά τολμούσες, σαν μαχόμενος οικολόγος, να πεις ότι τό ξέρεις; Βαλτώνουμε, πλατσουλάμε, προτείνουμε... **Ή αγορά:** είσαι υπέρ ή κατά; **Ο σχεδιασμός:** είσαι υπέρ ή κατά; Αυτές τίς παλιές ιστορίες, δέν μπορούμε να τούς δώσουμε λύση όπως-όπως, από τή μιά μέρα στήν άλλη.

Όσο να 'ναι, τό ζήτημα θέλει σκέψη. Τί πάει να πει μιά κοινωνία αγοράς; Τί πάει να πει μιά κοινωνία συναγωνισμού; Τί πάει να πει καταναλωτικά αγαθά; Ποιά αγαθά; Υπάρχουν όσα αγαθά θέλεις, και ύστερα, θά πρέπει να τά παράγουμε αυτά τά αγαθά. Προσπαθούμε λοιπόν να σκεφτούμε: υπάρχει από τή μιά μεριά ο André Gorz, πού γράφει πολύ ενδιαφέροντα πράγματα, υπάρχουν κι έσύ πού γράφεις στήν έφημερίδα σου άλλα, κι έτσι προχωράμε. **Άλλά ή πολιτική άμφιβολία δέν μπορεί να καταργηθεί.** Μιλās για άφανισμό: πράγματι, υπάρχει μιά τάση για αυτοκτονία μέσα μας, αλλά πού ίσως υπάρχει στο επίπεδο μιās κοινωνίας. Τί κάνεις, σαν μαχόμενος οικολόγος, όταν αναλύεις μιά κοινωνία πού έχει τάση για αυτοκτονία; Μέ ποιά πολιτική μορφή τήν πολεμάς; Και

έχουμε άραγε τό δικαίωμα να έμποδίσουμε μιά κοινωνία ν' αυτοκτονήσει; Δέν είναι τουλάχιστο ένα πρόβλημα πού θέτει αυτός πού λέει ότι στο κάτω-κάτω είναι προτιμότερη μιά δικτατορία πού παίρνει σωστές αποφάσεις από μιά συλλογική αυτοκτονία; Για σένα αυτό αποτελεί ένα πρόβλημα, ναί ή όχι;

Ο ίδιος άκροατής: Συμφωνώ απολύτως μαζί σου, αλλά υπάρχουν πράγματα πού ειπώθηκαν μόλις πριν λίγο και πού είναι έντελώς τραγελαφικά. Λογουχάρη ειπώθηκε: οί ήπιες ενέργειες, μάλιστα· αν όμως οί κεφαλαιοκράτες δάλουν χέρι πάνω τους, τί γίνεται; Προσωπικά, λέω πώς οί τεχνικές αυτές – και είναι εύτυχημα για μās – είναι τελείως άκατάλληλες γι' αυτό πού κάνει τή δύναμη του καπιταλισμού, δηλαδή τή συγκεντροποίηση. Είναι παράλογο να φανταζόμαστε πώς μπορούν να υπάρξουν μεγάλοι σταθμοί παραγωγής ήλιακής ενέργειας...

Ντ. Κόν-Μπέντιτ: Μά τελοσπάντων, δέν είναι αλήθεια! Μπορούν να άνεγείρουν στή Σαχάρα πελώρια μαραφέτια. Ξέρεις τί μās έτοιμάζουν τούτη τή στιγμή; Γιγάντιους ήλιακούς σταθμούς μέ άνταύγεια στήν άτμόσφαιρα· αποτέλεσμα: έτσι και πέσουν έξω εκεί ένα χιλιοστό του χιλιοστομέτρου, καθουρδιστήκαμε όλοι μας εδώ στις Βρυξέλλες...

Ο ίδιος άκροατής: ...ή εκτόξευση σε τροχιά ήλιακών πανό μπορεί βέβαια να μās δημιουργήσει κατόπιν ιστορίες. Δέν τό θεωρώ πάντως αυτό οικολογική λύση. Δέν είναι ή ήλιακή ενέργεια οικολογική, είναι ο τρόπος πού τή χρησιμοποιούμε...

Μιά φωνή: Ώραϊα! Είμαστε όλοι σύμφωνοι. (Γέλια.)

Κ. Καστοριάδης: Κανένας δέν είπε πώς οί ήπιες ενέργειες, άν τίς δάλει στό χέρι ό καπιταλισμός, θά γίνουν μ' αυτό βλαβερές...

Ό ίδιος ό άκροατής: Όχι, ούτε είπα κάτι τέτοιο.

Κ. Καστοριάδης: Όχι, αλλά είπες πώς αυτό έχει είπωθει. Έγώ δέν τό άκουσα, και δέν τό είπα, και ούτε ό Ντάνυ. Άλλά, κυρίως, είναι άκόμα μιά αυταπάτη νά πιστεύει κανείς ότι μπορούμε νά βρούμε ενεργειακές δυνάμεις, λογουχάρη, ή οτιδήποτε άλλο μέσα στην κοινωνία, πού από μόνα τους, χάρη στις δικές τους άρετές και μόνο, ανεξάρτητα από τό κοινωνικό σύνολο κι από τίς δραστηριότητες τών άντρών και τών γυναικών, μπορούν νά έχουν θετικές ιδιότητες. Τέτοιο πράγμα δέν ύπάρχει. Δέν ύπάρχουν ενέργειες πού, από τή φύση τους, θ' ανατινάξουν τό βιομηχανικό σύστημα. Τό πολύ-πολύ, όπως βλέπουμε νά γίνεται στή Γιουγκοσλαβία, και για νά περάσουμε σ' ένα άλλο πλάνο, τά ίδια τά Έργατικά συμβούλια – έκφυλισμένα δέβαια, χειραγωγημένα, κτλ. – μπορούν περιφήμα νά ένσωματωθούν σ' ένα σύστημα γραφειοκρατικής δικτατορίας του κόμματος. Έπομένως, πώς μπορείς νά θέλεις νά απομονώσεις τό οικολογικό ζήτημα από τήν όλότητα τών προβλημάτων όπου είναι ολοφάνερα ριζωμένο;

Ό ίδιος άκροατής: Δέν τό απομονώνω, λέω απλώς ότι δέν ύπάρχουν τριάντα έξι απαντήσεις και ότι είτε από μιά κακή χρήση τών εναλλακτικών ενεργειών, λογουχάρη, είτε από τήν έμμογή στον σημερινό δρόμο,

θά όδηγηθούμε αναπόφευγα – άν δέν πολλαπλασιαστούν οί πρωτοβουλίες στό μεταξύ – σέ καταστάσεις πού δέν θέλω ούτε νά τίς σκέφτομαι, ξέρουμε όλοι για τό τί πρόκειται.

Ντ. Κόν-Μπέντιτ: Όχι! Ούτε έγώ τό πιστεύω. Παλιότερα, κάτι τέτοιο λεγόταν πωτική τάση του ποσοστού του κέρδους: τό κέρδος θά πέφτει, θά πέφτει, θά πέφτει και στό τέλος θά τσακιστεί. Τό ίδιο και τώρα: οί ενέργειες χρησιμοποιούνται άσκημα, είναι γνωστό, έπομένως τό σύστημα θά εκραγει. Λάθος. Μιά μεγάλη πλάνη, λογουχάρη, της ομάδας Σοσιαλισμός ή βαρβαρότητα στις αρχές της, ήταν ότι έλεγε: ή θά γίνει σοσιαλισμός, ή θά γίνει πόλεμος. Τρίχες: δέν έγινε ούτε σοσιαλισμός ούτε πόλεμος. Σημειώθηκε ένας άλλος πόλεμος, αλλά αυτός δέν ήταν εκείνος πού είχαν φανταστεί. Πιστεύανε πώς θά γινόταν ό πόλεμος έτσι δά, εδώ, ανάμεσα στή Σοβιετική Ένωση και τίς δυτικές χώρες, ή θά γινόταν ό σοσιαλισμός παντού. Νομίζω πώς άν θέτουμε έτσι τά ζητήματα, θά όδεύουμε προς νέες αυταπάτες και κανένας δέν θά μās ακούσει, γιατί θά γίνουμε νεο-σεκταριστές. Δέν νομίζω πώς είναι σωστό νά ποντάρουμε μόνο στον φόβο. Παλιότερα, αυτό λεγόταν «σοσιαλισμός ή βαρβαρότητα», δηλαδή: οικολογική κοινωνία ή άφανισμός. Μά αυτό δέν είναι αλήθεια. Τό καπιταλιστικό σύστημα – και είναι ένας λόγος πού οί άνθρωποι πιστεύουν σ' αυτό – έχει ανυποψίαστες ικανότητες νά μεταμορφώνεται όταν αντιλαμβάνεται πώς τραβάει προς τον άφανισμό του. Λογουχάρη, σήμερα, τό οικολογικό κίνημα μετασχηματίζει τήν κοινωνία, όπως τό εργατικό κίνημα – όταν κίνησε πόλεμο ενάντια στην άστική κοινωνία – μετασχημάτισε αυτή τήν άστική κοινωνία. Είναι φανερό

ὅτι τό ἐργατικό κίνημα ἄλλαξε ριζικά τόν καπιταλισμό, ἔστω κι ἂν δέν ἄλλαξε τίς σχέσεις τῆς ἐξουσίας. Καί τό οἰκολογικό κίνημα ἀλλάζει αὐτή τήν κοινωνία, ἔστω κι ἂν αὐτή ἡ κοινωνία παραμένει μιά κοινωνία ἐκμεταλλευτική καί μιά κοινωνία ἀντι-οικολογική. Κι ἂν ἀκόμα τό Haggisburg τιναχτεῖ στόν ἀέρα, δέν θά ὑπάρξει αὐτή ἡ διαζευκτική λύση πού προτείνεις. Νομίζω πώς κάνεις λάθος νά λές: «Θά δεῖτε»· τό λέω αὐτό, γιατί εἶμαι βαθιά ἀντίθετος στό ἐπιχείρημα τῶν ἀντιπυρηνιστῶν, πού βασίζεται ἀπλῶς στόν φόβο καί πού ἀνταμώνει ἔτσι τά ἐπιχειρήματα τῆς ἀστικής κοινωνίας. (Χειροκροτήματα.) Εἶναι τό θεμελιακό ἐπιχείρημα πού συναντᾶμε κάθε φορά στήν τηλεόραση: πρέπει νά μιλάμε στόν κόσμο γιά τά προβλήματά του καί ἕνα ἀπό τά μεγάλα προβλήματα τῆς ἀστικής κοινωνίας εἶναι ἀκριβῶς ὁ φόβος. Κι ἐμεῖς ποντάρουμε καμιά φορά σ' αὐτό, καί γι' αὐτό ἄλλωστε θρυσκόμαστε συχνά μαζί μέ ἀμφίβολουσ συμμάχους. (Γέλια.) Μάλιστα, πρέπει νά τό πῶ κι αὐτό. (Χειροκροτήματα.)

Ἐνας ἀκροατής: Δέν εἶμαι βέβαιος ὅτι πρόκειται ἐδῶ γιά οἰκολογία. Ὁ Καστοριάδης εἶχε πει ὅτι ἡ οἰκολογία εἶναι τό ζήτημα τῶν σχέσεων ἀνάμεσα στόν ἄνθρωπο καί τό περιβάλλον του. Αὐτό ὅμως τό περιβάλλον εἶναι κάτι τό πολύ μπερδεμένο, πού ξεπερνᾶ πολύ τά προβλήματα τῆς ἡλιακῆς, τῆς αἰολικῆς κτλ. ἐνέργειας.

Ἡ συζήτηση αὐτή θά μπορούσε κάλλιστα νά τιτλοφορηθεῖ: «Ἀντικαπιταλιστικός ἀγώνας, οἰκονομία καί πολιτική». Γιατί, ὅταν ὁ Καστοριάδης καί ὁ Κόν-Μπέντιτ (περισσότερο ὁ Καστοριάδης παρά ὁ Κόν-Μπέντιτ) ἄρχισαν νά μιλάνε γιά τήν πυρηνική ἐνέρ-

γεια, σέ λιγότερο ἀπό πέντε λεπτά φάνηκε πώς ἐκεῖνο πού κατάγγελλαν δέν ἦταν τόσο ἡ φύση τῆς δραστηριότητας ὅσο τό γεγονός ὅτι αὐτή ἡ δραστηριότητα θρυσκόταν στά χέρια ἑνός ὀρισμένου τύπου πρωταγωνιστῶν.

Γιά μένα, τό ζήτημα τῆς δράσης μένει ἀνοιχτό: ἂν θέλουμε νά κάνουμε οἰκολογία, τί πρέπει νά κάνουμε; Νά ριχτοῦμε μήπως στήν παραγωγή οἰκιακῶν συσκευῶν δίχως νά ἀφήσουμε νά μᾶς κερδίσει τό κατεστημένο, νά κάνουμε προβιομηχανική βιοτεχνία καί τά παρόμοια; Ἡ μήπως, ἂν θέλουμε νά κάνουμε οἰκολογία, θά πρέπει ν' ἀσχοληθοῦμε μέ τό ONEM¹; Αὐτό φαίνεται ἀντιφατικό, καί ὅμως τό ONEM εἶναι ἡ παρακρατική ὀργάνωση πού ἀσχολεῖται μέ τή σχέση τοῦ ἀνθρώπου μέ τήν ἐργασία του, πράγμα πού εἶναι οὐσιαστικά τό ζήτημα τῆς σχέσης ἀνάμεσα στόν ἄνθρωπο καί τό περιβάλλον του διαμέσου τῆς ἐργασίας.

Στήν πραγματικότητα, δέν ἀπαντήσατε στήν ἐπέμβαση τῆς λευχειμονούσας² κυρίας πού ἐπανερχόταν συνέχεια μέ τίς ἱστορίες της γιά τίς κοινωνικές τάξεις, τίς ἀνισότητες κτλ., καί βλέπουμε πολύ καλά τό γιατί. Γιατί ἡ συγκόλληση γίνεται πολύ δύσκολα ἀνάμεσα στήν οἰκολογία καί τά ζητήματα τῆς ἀναπαραγωγῆς τῶν κοινωνικῶν σχέσεων, τῆς πάλης τῶν τάξεων κτλ. δέν βλέπουμε πῶς μπορούν νά συναρθρωθοῦν. Πιστεύω πώς αὐτό ὀφείλεται στό ὅτι, ὡς τώρα, δέν μπαίνει τόσο ἐπιτακτικά τό ζήτημα τῶν σχέσεων μέ τήν πολιτική ἐξουσία· λές καί, μέ μόνη τή δύναμη τῆς κινητοποίησης, θά μπορούσαμε ν' ἀποφασίσουμε νά

¹ ONEM: Office national de l'emploi et de la main-d'œuvre (Βέλγιο). (Ἐθνικό γραφεῖο ἀπασχόλησης καί ἐργατικῶν χειρῶν.)

² Βλ. πῶς πάνω, σ. 73-81.

υποκαταστήσουμε τό κράτος ὡς ὀργανωτὴ τῆς οἰκονομίας, ὄρκει νά μπορούμε νά κινητοποιήσουμε δεκαπέντε χιλιάδες ἄτομα ἀντὶ τριακόσια.

Ἐνας ἀκροατής: Ἐγινε ἀρκετὰ λόγος γιὰ τόν καπιταλισμό καθὼς καί γιὰ τὴν ἐκμετάλλευση. Εἰπώθηκε ὅτι γιὰ νά καταλάβουμε τό φαινόμενο καί τό πρόβλημα τῆς οἰκολογίας, δέν ἄρκει νά μιλάμε γιὰ τὴν οἰκολογία μεμονωμένα, ἀλλὰ νά καταλάβουμε τίς εὐθύνες τοῦ καπιταλισμοῦ, νά καταλάβουμε ὅτι τό οἰκολογικό πρόβλημα εἶναι ἓνα προϊόν τοῦ καπιταλισμοῦ. Ἄκουσα ἐπίσης τόν Ντάνυ νά λέει ὅτι εἶναι ὑπέρ μιᾶς ἀποκέντρωσης τῆς ἐξουσίας, τῶν διαφορῶν ἐξουσιῶν ἂν κατάλαβα καλά. Εἰπώθηκε ἀκόμα – νομίζω ἀπό τόν Καστοριάδη – ὅτι ὁ καπιταλισμός εἶναι πάντα ἱκανός νά σωθεῖ καί ὅτι τό σπουδαῖο γιὰ τόν καπιταλισμό δέν εἶναι νά ἔχει πυρηνικούς σταθμούς ἀλλὰ νά περιφρουρήσει τά συμφέροντα του καί τὴν ὑπαρξή του.

Νομίζω λοιπόν ὅτι γιὰ νά μπορέσουμε νά καταλάβουμε τό πρόβλημα τῆς οἰκολογίας, πρέπει νά θέσουμε στὸν ἑαυτό μας τό ἐρώτημα: πῶς ὁ καπιταλισμός μπόρεσε νά ἐμφανιστεῖ, ποιά εἶναι ἡ βάση του καί ἡ καταγωγή του; Καί πιστεύω ὅτι δέν μπορούμε νά σκεφτοῦμε τό πρόβλημα τοῦ καπιταλισμοῦ – πού ἀπότοκά του εἶναι φυσικά τό πρόβλημα τῆς οἰκολογίας καί ὅλα τά ἄλλα προβλήματα – δίχως νά σκεφτοῦμε τό ζήτημα τῆς ἐξουσίας. Ὅσο θά ὑπάρχει ἐξουσία, θά ὑπάρχει καί καπιταλισμός, θά ὑπάρχει καί ἐκμετάλλευση· κι ὅσο θά ὑπάρχει ἐκμετάλλευση, θά ὑπάρχουν πάντα τά ἴδια προβλήματα, τά προβλήματα πού συζητήσαμε ἀπόψε.

Ντ. Κόν-Μπέντιτ: Θά ἤθελα ν' ἀπαντήσω καί στὸν φίλο μας πού μίλησε πρὶν λίγο γιὰ τὴν ἀνικανότητα τοῦ καπιταλισμοῦ νά λύσει τά οἰκολογικά προβλήματα. Θά συμφωνήσουμε, ὑποθέτω, στό ὅτι τό ἄλυτο πρόβλημα σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν πυρηνική ἐνέργεια, εἶναι τό πρόβλημα τῶν ἀπόβλητων πού εἶναι ἴσως, ὅπως λένε, ἄλυτο κι ἀπό τὴν ἀποψη τῆς ἀσφάλειας. Ἄς ὑποθέσουμε τώρα πῶς σταματοῦν ἀμέσως, σήμερα κιόλας, ὅλα τά πυρηνικά προγράμματα. Καθὼς ὑπάρχουν τούτη τὴ στιγμή διακόσιοι ἢ τριακόσιοι πυρηνικοί σταθμοί σ' ὅλο τόν κόσμο, θά χρειαστεῖ νά βρεθεῖ μιὰ ἐπιστημονική λύση στό πρόβλημα τῶν ἀπόβλητων πού ὑπάρχουν. Ἐπομένως, θά βρῖσκαμε ὅπωςδήποτε, ἂν θάζαμε τέρμα σήμερα στά πυρηνικά προγράμματα, μιὰ λύση στό πρόβλημα τῶν ἀπόβλητων· αὐτό δέν εἶναι τεχνολογικά κάτι τό ἀδύνατο. Ἡ ἀκόμα ἂν μοῦ πεῖς: ὄχι, εἶναι ἀπολύτως ἀδύνατο, θά πρέπει νά μοῦ πεῖς ἐπίσης: δέν γίνεται τίποτε, εἶναι πιά πάρα πολύ ἀργά, τό κακό ἐξακολουθεῖ ὅπωςδήποτε νά ὑπάρχει. Καί γι' αὐτό, τό εἶδος αὐτό συλλογισμοῦ γίνεται θρησκευτικό· καί γι' αὐτό δέν καταλαβαίνω ὅταν μοῦ λές ὅτι τό οἰκολογικό πρόβλημα καθαυτό εἶναι ἄλυτο γιὰ τόν καπιταλισμό.

Γιὰ μένα, ἡ οἰκολογία δέν εἶναι μόνο ἓνα πρόβλημα κοινωνικῶν σχέσεων, σχέσεων ἀνθρώπου πρὸς ἀνθρώπο· εἶναι τό πρόβλημα τῆς σχέσης τοῦ ἀνθρώπου μέ τὴ φύση καί μέ τούς ἄλλους ἀνθρώπους. Ἡ οἰκολογία δέν εἶναι ἡ προστασία τοῦ περιβάλλοντος· αὐτό εἶναι ἓνα μέρος μόνο τοῦ προγράμματος. Δέν προστατεύω ἓνα περιβάλλον, προστατεύω μιὰ φύση – πού δέν εἶναι ἄλλωστε ἡ πρωτογενὴς φύση· πού, στὴν Εὐρώπη, ὑπάρχει ἀκόμα μιὰ πρωτογενὴς φύση; Ἀπὸ δύο χιλιάδες καί πάνω χρόνια τώρα ὅλος ὁ κόσμος

καλλιεργεί τή γῆ... προστατεύω ένα οικοσύστημα, πού μέσα του υπάρχουν κοινωνικές σχέσεις. Τό οικολογικό κίνημα πρέπει νά θέσει στόν ἑαυτό του ὅλα τοῦτα τά προβλήματα. Ἡ ριζική μου ἀντίθεση στό σημερινό σύστημα δέν ὀφείλεται ἀπλῶς στό γεγονός ὅτι δέν ὑπάρχει ἐπιστημονική λύση στό πρόβλημα τῶν ἀπόβλητων κτλ.

Σ' αὐτήν τή σχέση τοῦ ἀνθρώπου μέ τή φύση ἐδραιώνονται ταυτόχρονα κοινωνικές σχέσεις, καί οἱ δύο ἀλληλεξαρτοποιοῦνται. Γι' αὐτό καί μίλησα γιά πυρηνική κοινωνία καί γιά πυρηνικό κράτος καί γι' αὐτό ἀρνιέμαι συλλήβδην ὅλα τοῦτα γιατί δέν ἀνταποκρίνονται στόν τρόπο μου ζωῆς, στόν τρόπο ζωῆς πού ἐγώ θέλω. Ἡ ἐπιστημονική ἐπιχειρηματολογία μόνη τῆς θ' ἀχρηστευθεῖ ἀπότομα ἀν μιὰ μέρα οἱ κεφαλαιοκράτες βροῦν κάποια λύση στό πρόβλημα τῶν πυρηνικῶν ἀπόβλητων. Ἀλλά καί τή μέρα ἐκείνη ἐγώ θά εἶμαι πάλι ἐναντίον τοῦ συστήματος. (Χειροκροτήματα.) Πράγματι, τό πρόβλημα τῆς γνώσης εἶναι παλιό ὅσο κι ὁ κόσμος: ἔρχεται ἀπό μακριά καί θά συνεχίσει νά ὑπάρχει. Τώρα, ἔχουμε τούς γενετικούς χειρισμούς καί θά χρειαστεῖ νά ἀρχίσουμε νά σκεφτόμαστε ἤ ἐδῶ τίς συνέπειες. Δέν λέω πῶς εἶναι κάτι χειρότερο ἀπό τήν πυρηνική ἐνέργεια, ἀλλά οὔτε καί τό ἀντίθετο: εἶναι ὅμως κι αὐτό σοβαρό. Κι ἐμεῖς τί κάνουμε;

Μιά ἀκροάτρια: Θά ἤθελα νά ρωτήσω τόν Κόν-Μπέντιτ πῶς βλέπει τίς σχέσεις ἀνάμεσα στό οικολογικό κίνημα καί στή βία.

Ντ. Κόν-Μπέντιτ: Τό θέμα τῆς βίας σηκώνει ὁλόκληρη συζήτηση. Δέν εἶμαι οὔτε ὑπέρ οὔτε κατά.

Ἀγωνίστηκα καί ἀγωνίζομαι, σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τήν τρομοκρατία, ἐνάντια σέ μιὰ παλιά θέση τοῦ ἐπαναστατικοῦ κινήματος πού ὑποστηρίζει ὅτι «τό ξεπέραςμα τοῦ ρεφορμισμοῦ θά γίνει μέ τή βία»· πρόκειται γιά βλακεῖες. Τώρα, τί πάει νά πει βίαιο οικολογικό κίνημα; Θά πρέπει νά μιλήσουμε συγκεκριμένα. Ἄν μερωτήσεις: εἶσαι ὑπέρ τῆς κατάληψης τῶν γηπέδων; Ἀπαντῶ: ναί. Γι' αὐτό τό ζήτημα μπορῶ νά μιλήσω τώρα. Κατά τά ἄλλα, τό πρόβλημα τῆς βίας καθαυτό, θά χρειαζόταν νά τό συζητᾶμε ὁλόκληρο ἕνα βράδι. Ἐκεῖνο πού ἀντιμάχομαι, εἶναι ἡ ἰδέα ὅτι ἡ ἐπανάσταση εἶναι ὀλοφάνερα καί ὑποχρεωτικά βίαιη. Ἐγώ λέω: ὁ καπιταλισμός εἶναι ὀλοφάνερα βίαιος, καί τό πρόβλημα εἶναι νά βροῦμε τίς ἐσωτερικές μας δομές πού τίς χρησιμοποιεῖ αὐτή ἡ βία. Θά χρειαστεῖ νά ὀργανώσουμε μιάν ἄλλη συζήτηση γιά τοῦτο τό θέμα.

Ὅσο γιά τήν οικολογία τοῦ Τρίτου κόσμου, δέν μποροῦμε νά συζητᾶμε γι' αὐτήν δίχως νά θέσουμε ξανά ὅλα τά προβλήματα τῆς ἀνάπτυξης, πράγμα πού ἐπίσης ἀποτελεῖ ἕνα ξεχωριστό θέμα. Θά χρειαζόταν νά ἀναφερθοῦμε ξανά σ' ὅλη τήν ἀντίληψη τῆς ἀναπτυξιακῆς διαδικασίας ὅπως τή διανοήθηκαν οἱ ἀστοί θεωρητικοί, οἱ μαρξιστές κτλ. Κι ὅλα τοῦτα θά πρέπει νά ξαναμποῦν σέ συζήτηση μέ τούς ἀνθρώπους τοῦ Τρίτου κόσμου.

Ἕνας ἀκροατής: Σχετικά μέ τούς ἀμφίβολους συμμάχους γιά τούς ὁποίους μιλοῦσε πρὶν λίγο ὁ Κόν-Μπέντιτ, θά ἤθελα νά διαβάσω ἐδῶ μερικές φρασούλες ἀπό μιὰ προκήρυξη:

«... ἡ γυναίκα ὀφείλει, περισσότερο ἀπό τόν ἄντρα, νά διατηρεῖ στενοῦς δεσμούς μέ τή φύση, δεσμούς αἰώνων...».

«Φεγγαρίσια γυναίκα, γυναίκα τροφός, γυναίκα γῆ, γυναίκα θάλασσα...». Διαβάζω τώρα τήν προηγούμενη παράγραφο: «... νά δουλεύεις λιγότερο παράγοντας αντικείμενα πιό στέρεα και πιό χρήσιμα, ν' ἀρνιέσαι τό δίλημμα ἢ ἀνεργία ἢ ἡλίθια δουλειά, νά πλάθεις ἕναν κόσμο εἰρηνικό και ἔλευθέριο...».

Τό ἐρώτημα πού θά ἤθελα νά θέσω εἶναι: ὑπάρχει κάποια ἐγγύηση ὅτι ἡ κριτική τῶν ἀναγκῶν πού δημιουργήσε ἡ σύγχρονη κοινωνία, κριτική σάν αὐτή πού ἀσκει ἡ οἰκολογία, δέν εἶναι μιὰ ἀπλή ἐπιστροφή σέ μιὰ κριτική ἐμπνευσμένη ἀπό τό Παλιό καθεστῶς*; Τί μπορεί νά χρησιμεύει ὡς ἐνδειξη γιά τό ὅτι ἡ κριτική αὐτή τῶν ἀναγκῶν γίνεται πρὸς τήν κατεύθυνση τῆς αὐτονομίας και ὄχι πρὸς τήν κατεύθυνση μιᾶς ἐπιστροφῆς σέ παλιότερες καταστάσεις;

Κ. Καστοριάδης: Θέλω νά σοῦ ἀπαντήσω, γιά ν' ἀπαντήσω ταυτόχρονα και στόν σύντροφο πού ἔθεσε πρῖν ἀπό λίγο τό ζήτημα τῆς σύνδεσης μέ τήν πολιτική. Γιατί ἡ ἀπάντηση στό ἐρώτημά σου βρίσκεται οὐσιαστικά σέ συνάρτηση μέ τό ὄλικό πολιτικό πρόβλημα τῆς κοινωνίας. Ἡ κριτική στύλ Παλιοῦ καθεστῶτος, ὅπως πολύ σωστά τῆ χαρακτηρίζεις, δέν εἶναι κάτι καινούργιο. Ξέρουμε ὅλοι πῶς ὁ Μάρξ ἀρχίζει ἕνα κεφάλαιο τοῦ *Κομμουνιστικοῦ μανιφέστου*, κάνοντας μιάν ἐπισκόπηση τῶν ἐκπροσώπων αὐτοῦ πού ὀνομάζει «ἀντιδραστικό σοσιαλισμό», και πού κατέκριναν τόν καπιταλισμό ἐκθειάζοντας τήν «ἀνθρωπινότερη» κοινωνία τοῦ Παλιοῦ καθεστῶτος. Ἐξάλλου, ἀκόμα και σέ ἀναμφισβήτητους ἀντιδραστικούς, ὅπως

* Παλιό καθεστῶς (Ancien Régime): τό πρῖν ἀπό τή Γαλλική ἐπανάσταση τοῦ 1789 καθεστῶς στή Γαλλία. (Σημ. Μετ.)

οἱ Bonald και de Maistre, βρίσκει κανείς χωρία πάνω στά ὁποῖα θά μπορούσε νά παίξει τόν αἰνιγματοθέτη: «ἀπό ποιόν εἶναι;» και «θά τό προσυπόγραφες;». Και πράγματι θά μπορούσε κανείς νά προσυπογράψει μερικά, γιατί περιγράφουν ἕναν παραδοσιακό κόσμο – πραγματικό ἢ φαντασιακό, δέν ἔχει σημασία – ὅπου οἱ κοινότητες τοῦ χωριοῦ ἦταν ἀληθινές κοινότητες, οἱ ἄνθρωποι εἶχαν ἀνθρώπινα αἰσθήματα, τῆ συναίσθηση τῶν κοινωνικῶν τους ὑποχρεώσεων, ἐντιμότητα κτλ., και ὅπου οἱ ἄρχοντες δέν ἦταν σκέτοι ἐκμεταλλευτές ἀλλά συνιστοῦσαν κι ἕναν ἀπό τούς πόλους ἑνός δικτύου ἀμοιβαίων ὑποχρεώσεων και παροχῶν. Ὅλα δέν εἶναι ἄλλωστε ψεύτικα σ' αὐτές τίς περιγραφές, ἔστω κι ἂν, φυσικά, ἡ διάσταση τῆς ἐκμετάλλευσης και τῆς καταπίεσης ἀποκρύβεται θεληματικά ἢ ἄθελα. Ἀπό τήν ἄποψη αὐτή, ἡ τοπική κατάσταση και ἡ τωρινή κατάσταση παρουσιάζουν ἀναλογίες. Βλέπουμε τήν ἐπανάληψη τοῦ φαινομένου στήν προκήρυξη πού διάβαζες ἢ στήν ἰδεολογία *Blut und Boden* (Αἷμα και ἔδαφος) ὀρισμένων γερμανῶν οἰκολόγων, γιά τούς ὁποίους μιλοῦσε πρῖν λίγο ὁ Ντάνου.

Ποῦ βρίσκεται ἡ διαφορά μ' αὐτό πού λέγαμε; Βασικά στό ὅτι οἱ ἄνθρωποι αὐτοί νομίζουν και λένε πῶς αὐτό πού πρέπει νά γίνει γιά τήν οἰκολογία δέν μπορεί νά γίνει σέ μιάν ἱεραρχημένη κοινωνία, ὅπου μιὰ κατηγορία ἀνθρώπων ἔχουν τήν ἐξουσία και ρυθμίζουν τό καθετί γιά τούς ἄλλους: ὁ καλός ἄρχοντας ἄλλοτε, ὁ κακός δικτάτορας τώρα, ἢ ἴσως ὁ καλός νατσί ἢ ὁ καλός Γάλλος «ἐθνικόφρων»... Ἐνῶ γιά μᾶς – κι αὐτό εἶναι ἡ σύνδεση μέ τήν ὄλική πολιτική, σύνδεση πού πρέπει νά γίνεται πάντα ρητά και κατηγορηματικά –, ὅ,τι λέμε γιά τήν οἰκολογία παίρνει νόημα μόνο στό πλαίσιο ἑνός πολύ εὐρύτερου και πολύ βα-

θύτερου κινήματος, πού αποβλέπει σ' ένα ριζικό μετασχηματισμό της κοινωνίας και πού θεωρεί ότι τό ζήτημα της εξουσίας δέν μπορεί νά μπει σέ παρένθεση.

Ντ. Κόν-Μπέντιτ: Οί φράσεις της προκήρυξης πού παραθέτεις θέτουν πράγματι κι ένα άλλο πρόβλημα. Βλέπω έναν κίνδυνο νά έλλοχεύει σ' ένα τμήμα του οικολογικού κινήματος πού θέτει τό ερώτημα: τί είναι ή ανθρώπινη φύση; Σ' αυτό λοιπόν τό τμήμα του κινήματος βρίσκουμε ανθρώπους πού λένε, λογουχάρη: «Σέ μιάν οικολογική κοινωνία, δέν θά υπάρχουν πιά όμοφυλόφιλοι, γιατί ή ανθρώπινη φύση είναι στην πραγματικότητα έτεροφυλόφιλη». Σέ τέτοιου είδους παραλογισμούς κινδυνεύουμε νά πέσουμε. Όσο γιά μένα, δέν λέω μόνο ότι ή λογική ή ό οικολογικός στοχασμός περιορίζει τό πεδίο της ούτοπίας μου· λέω επίσης ότι ό στοχασμός γιά τά κοινωνικά κινήματα, γιά τίς έλευθερίες κτλ., περιορίζει τό πεδίο της οικολογίας. Όχι ως αντι-οικολόγος, αλλά μέσα από τό οικολογικό κίνημα λέω πώς μιá κοινωνία δίχως αντιθέσεις δέν μ' ενδιαφέρει. Θά ήταν μιá θανάσιμη πλήξη, κάτι τό φριχτό. Έγώ θέλω μιá κοινωνία πού νά πετάει σπίθες απ' όλες τίς πλευρές· δίχως αυτό, θά μās πάρει ό ύπνος.

Ένας άκροατής: Θά ήθελα νά λάβω τόν λόγο γιατί επιθυμώ νά κανονίσω κάποτε τόν λογαριασμό μου μέ τούς άγωνιστές Οικολόγους μέ κεφαλαίο Ο, Μαρξιστές μέ κεφαλαίο Μ, Αναρχικούς μέ κεφαλαίο Α, κτλ. Μιλήσαμε σήμερα όλοι λίγο γιά τίς δεβαιότητες μας, συγκολλώντας όπως συνήθως αυτές τίς δεβαιότητες. Έχουμε όλοι μιá πρόσοψη, μέ δεβαιότητες, πού τήν

έκθέτουμε. Έγώ, όχι. Δέν άντέχω άλλο· προσπαθώ νά έπωμιστώ τίς άδεβαιότητες μου και νομίζω πώς τό μόνο μέσον – ίσως είναι πολύ φιλοσοφικό – γιά νά είναι κανείς άληθινά επαναστάτης, είναι νά έπωμίζεται τίς άμφιβολίες του. Γιατί οί άμφιβολίες αυτές είναι τό μόνο πράγμα πού δέν είναι τυπικά αυταρχικό και πού δέν ύπάρχει κίνδυνος νά τό επιβάλουμε στους άλλους. Από τή στιγμή πού έχει κανείς άμφιβολίες, δύσκολα θά έχει επιβολή, κι από τή στιγμήν αυτή ύπάρχει ίσως τρόπος νά φτάσουμε σέ μιάν οικολογική κοινωνία. Έδώ όμως, ό καθένας επιβάλλει λίγο-πολύ τίς άπόψεις του ή προσπαθεί νά τίς επιβάλλει. Απόδειξη, ή συζήτηση είναι μιá συζήτηση μέ τήν αίθουσα και όχι μέσα στην αίθουσα.

Ντ. Κόν-Μπέντιτ: Και δεβαια, επειδή δέν ειπώθηκε: «έχουμε δεβαιότητες», ειπώθηκε: «έχουμε άμφιβολίες», και τό πράγμα γίνεται αυταρχικό... Υπάρχει, βλέπετε, κι ένας αυταρχικός τρόπος νά εκφράζει κανείς τόν σκεπτικισμό του.

Ό ίδιος άκροατής: Έσύ είπες ότι είχες άμφιβολίες, αλλά δέν είναι τόσο πολλοί εκείνοι πού τόλμησαν νά εκφράσουν τίς άμφιβολίες τους. Υπάρχει, βλέπεις, κι ό τρόπος νά λές: «έχω άμφιβολίες» και νά δρας σαν νά μήν έχεις. Τό βλέπω αυτό συχνά στους κύκλους τών άγωνιστών...

Ό συντονιστής: Νομίζω πώς πρέπει νά κλείσουμε τή συζήτηση.

ΦΩΤΟΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ ΦΩΤΟΚΥΤΤΑΡΟ, Ε.Π.Ε.
ΑΡΜΟΔΙΟΥ 14, ΤΗΛ. 210.32.44.111
ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΟΦΣΕΤ
ΚΑΚΚΑΒΑΣ ΙΩΑΝΝΗΣ
ΛΑΕΡΤΟΥ 18, ΠΕΡΙΣΤΕΡΙ, ΤΗΛ. 210.57.22.130
ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΗΣ Α.Ε.
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΕΔΡΟΣ
Γ. ΓΕΝΝΑΔΙΟΥ 3, 106 78 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ. 210.38.09.712
ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ 2005

Ο Daniel Cohn-Bendit γεννήθηκε στις 4 Απριλίου 1945 στο Montauban, Tarn-et-Garonne (Γαλλία) από γονείς Γερμανοεβραίους πρόσφυγες. Ο ίδιος όμως έκτοπίστηκε από τη Γαλλία το 1968 για διατάραξη της δημόσιας τάξης. Τον Δεκέμβριο του 1978 επανέκτησε τη γαλλική ιθαγένεια, αλλά διάλεξε ελεύθερα ως μόνιμη διαμονή την Ομοσπονδιακή Γερμανία. Έγραψε πολλές μελέτες (Ο αριστερισμός, φάρμακο για τη γεροντική αρρώστια του κομμουνισμού, εκδόσεις Seuil, 1968, Το μεγάλο παζάρι, εκδόσεις Belfond, 1972) και πρωτοστάτησε σε πολλά συλλαλητήρια.